Kur'ân'la Yetinme Söyleminin Çıkmazları

Enbiya YILDIRIM*

Özet:

İslâm medeniyet ve geleneğini inşa eden iki aslî unsur Kur'ân ve hadislerdir. Bu nedenle, mimariden âdet ve geleneklere varıncaya kadar akla gelebilecek her şey bu iki aslî unsur göz önünde bulundurularak anlaşılmalıdır. Ayrıca bundan sonraki dönemlerde de bu ikisi olmadan söz konusu medeniyet ve geleneği sürdürmek mümkün olmayacaktır. Tersi bir durum değerlerden kopuş ve başkalaşmadır. Bu yalın gerçeğe rağmen, son yüz elli yıllık süreçte hadisleri tamamen bir yana koymak suretiyle İslâm medeniyet ve geleneğini yeniden inşa etme ve Kur'ân'la yetinme şeklinde bir yaklaşım kendisine taraftar toplamaktadır. Bu yaklaşım İslâm coğrafyasının son iki yüzyıldır zillet içinde yaşamasının kökenindeki etkenlerden biri olarak hadisleri görmekte ve ümmeti tek kitap etrafında birleştirmenin daha rahat olacağını düşünmektedir. Bu bakış açısı bütünleştirici bir bakış açısı olarak kendisini takdim etmekle birlikte pek çok yeni sorunu da beraberinde getirmekte, ümmetin yeni parçalanmışlıklara sürüklenmesine neden olmaktadır. Bu nedenle yapılması gereken, iki aslî unsurun hâkimiyetini korumaktır. Bunu yaparken de, var olan bazı sorunlara gözleri kapamamaktır.

Anahtar kelimeler: Hadis, sünnet, Kur'ân, namaz, ezan, peygamber, ümmet

Dilemmas of the Qur'an is Enough Discourse

Abstract:

Qur'an and hadiths are two fundamental sources that base Islamic civilization and Islamic future. For that reason, all Islam related issues, from architecture to culture, should be interpreted with reference to them. Besides that, it is not possible to sustain Islamic civilization and future without these sources.

The counter situation is the rupture from the values and degeneration. Although this plain truth, in the last one hundred fifty years, there are increase in the number of supporters for the Qur'an is enough discourse which excludes hadith tradition. This approach hypothesizes that hadiths are the among of reasons for underdeveloped situation of the Islamic world and considers that uniting Muslim people around the Qur'an is easier to achieve.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, enbiyayildirim@hotmail.com.

Although this approach has potential to unity people, it causes many new problems and excludes the ummah differently. For that reason, the cure is to respect two fundamental sources of the Islam. While doing that, it is important not to ignore the current problems.

Keywords: Hadith, sunnah, Qur'an, salah, azan, prophet, ummah

İslâm dünyasında temel tartışma konularından biri her zaman hadislerdir. Bu bağlamda, hadis kitaplarında bulunan bazı rivayetlerin sorunlu olduğuna dair çalışmalar yapılmış, bunun yanında tamamının bir yana bırakılması gerektiğini öne sürenler de olmuştur. İkinci yaklaşımı benimseyen ve bir akıma dönüşen "Kur'ân bize yeter" kabulü, son dönemlerde İslâm dünyasında özellikle gençler arasında ilgi görmeye başlamıştır. Yurdumuzdaki durum da farklı değildir. Bu söylem dile getirilirken bazı rivayetlerden hareketle iddia temellendirilmeye çalışılmakta ve iki kapak arasında tek metin olarak önümüzde duran Kur'ân'ın müminlere yeteceği savunulmaktadır. Buna göre, çelişkiler yumağı ve Hz. Peygamber'den en az yüz yıl sonra yazılmış olan hadislerle meşgul olmaktansa Kur'ân'a odaklanıp onun etrafında ümmetin vahdetini sağlamak daha makuldür.

İlk bakışta oldukça hoş ve cazip gibi gelen bu söylem esasında pek çok sorunu da beraberinde getirmektedir. Çünkü insanları tek kitap etrafında birleştirmeye çalışmaktadır ancak işin sonucu hiç de öyle olmamaktadır. Müslümanlar yeni problemlerle karşı karşıya bırakılmaktadır.

1. Tartışmanın kökenleri:

On dokuzuncu asırda İngilizlerin Hindistan ve Mısır'ı işgali sonrasında batıyla yüz yüze gelinen bu iki coğrafyada, eski ihtişamlı ve onurlu günlere dönmenin özlemi ve Müslümanların düştükleri yerden kalkmaları iştiyakıyla, dirilişin kendi değerlerimize sahip çıkmaktan geçtiği yönünde düşünceler dillendirilmeye başlandı. Arayış içinde olanlardan bir kısmı -Hint alt kıtasında olduğu gibi- vahdetin sağlanması için Kur'ân etrafında kenetlenmek gerektiği görüşünü öne sürüp hadisleri bir yana koymak icap ettiğini söylediler ve sonrasında görüşlerine uygun tefsir çalışmaları yaptılar. Onlara göre hadisler Hz. Peygamber'den çok sonra yazılmıştı, güven arz etmiyordu ve en kötüsü de Müslümanların tefrikasına neden olmuştu ve oluyordu. Daha öncesinde devamlılık arz eden bir harekete dönüşmemiş olan bu düşünce kendisine hatırı sayılır bir taraftar toplamaya başladı ve İslâm dünyasının pek çok bölgesinde yankı buldu. Bu kabul günümüzde de varlığını oldukça yaygın bir şekilde devam ettirmektedir.

Söz konusu yaklaşımı benimseyenler kendi haklılıklarını ispat etmek için dünyanın çeşitli dillerinde çalışmalar yapmakta, onlar gibi düşünmeyenler de reddiyeler ile cevap vermektedir. Lakin reddiyelerin önemli kısmında dikkatimizi çeken husus, nezaket dilinin terk edildiği ve çeşitli yaftalamalarla suçlama yoluna gidildiğidir. Tenkit edenlere göre, hareketin ortaya çıkışında İngilizlerin de etkili

olduğu genel kabulünden hareketle, bu akımda yer alanlar-özellikle de Hint alt kıtasındakiler ile Mısırdakiler- müsteşriklerden etkilenen ve onların yolundan giden, İslâmî değerlerden nasibi olmayan kimselerdir. Hatta bir kısmı Müslümanmış gibi gözükmekle birlikte inancımızın düşmanıdır, amaçları dinimizin ikinci kaynağını ortadan kaldırarak yüce İslâm'ı yıkmaktır.

Şunu bilmek gerekir ki, söz konusu hareket bir akım olarak yüz elli yıldır var olmakla birlikte, sahip olunan düşünceler ilk kez onlarla birlikte ortaya çıkmış değildir. Nitekim İmam Şâfiî *Umm* kitabında hadislerin tamamını reddeden biriyle yaptığı münazarayı aktarır. Onun 204/819 yılında vefat ettiğini göz önünde bulunduracak olursak, tartışmaların kökenlerinin ilk asırlara kadar gittiğini ama bilimsel zayıflık nedeniyle tutunamadığını ve devam eden bir harekete dönüşemediğini çok rahat anlarız.

Mezkûr tartışmaların yapıldığı ilk asırlarda müsteşrikler olmadığına göre, Müslümanların aklıyla alay edip onları her halükârda birilerinin peşinden giden ve kendi başlarına bir hususu dile getiremeyen zavallılar olarak tanımlamaktan ve bir yere yaslamaktan vazgeçmemiz gerekir. Ayrıca düşünmenin, eleştirmenin ve farklılığın kapısını açık tutmalıyız ki, İslâm düşüncesi gelişsin. Aksi takdirde müminleri baskılayarak, öteleyerek, dışlayarak ve hedef tahtasına koyarak sadece kaos çıkmasına ortam hazırlamış ve yetersizliğimizi zorbalıkla örtmeye çalışmış oluruz. O yüzden her Müslümana merhamet ve anlayış göstermeliyiz. Unutmamalıyız ki, sadece Kur'ân diyenler hadislerin -başka bir ifadeyle rivayetlerin- tefrikaya sebebiyet verdiğini düşündüklerinden dolayı ümmeti tek kitap etrafında birleştirmenin daha rahat olacağını ve hatta bunun zorunlu olduğunu düşünmüşlerdir, düşünmektedirler.

2. Bu dönemde "Kur'ân yeter" diyenler

Yaşadığımız zaman diliminde ülkemizde, genel olarak da İslâm coğrafyasında "Kur'ân yeter" diyenlerin özgeçmişlerine baktığımızda, bu hareketin kendilerine yaslandırıldığı Seyyid Ahmed Han, Abdullah Çekrâlevî, Ahmeduddîn Amritsârî gibi insanlardan farklı olarak, çok ilginç bir durum arz ettiklerini görürüz. Çoğunluğu gerçek anlamda dinî tahsil almamış, yüzeysel okumalar yapmış ve Kur'ân-hadis/sünnet ilişkisi, fıkıh, tefsir gibi alanlarda yeterli kıvama gelmemiş velhasıl İslâmî ilimlerde uzmanlaşmamış insanlardır. Bundan dolayı da hadis özelinde şer'î ilimlerin ne anlama geldiğini ve ne ifade ettiğini tam olarak kavrayamamaktadırlar. Böyle olunca da muteber hadis kitaplarında geçen ve sıhhat açısından gerçekten problemli olan bazı rivayetlerin durumunu genel hadis külliyatı üzerine yayarak bütün hadisleri reddetmektedirler. Bu kişiler Hz. Peygamber'in günümüz Müslümanları için mutlaka bir şey ifade etmesi gerektiği gerçeğini -birikimlerinin yetersizliklerinden dolayı- göz önünde bulunduramamakta hatta anlayamamaktadırlar.

Ülkemizde halk arasında Kur'ân yeterlidir diyen bir grup daha bulunmaktadır. Bunlar Arapça bilmemekte ve birilerinin yaptığı çeviriler üzerinden konuşmaktadırlar. "Allah'ın kitabı sadece Araplara ve hocalara hitap etmemektedir, bu nedenle Arapça bilmek şart değildir, tercümesi üzerinden de pekâlâ konuşulabilir" iddiasındadırlar. Lakin çevirisi üzerinden Kur'ân'ı -özellikle de bazı ayetleri- anlamanın çok zor olduğunu, kitabı anlamaya yönelik diğer ilim dallarına müracaat etmek gerektiğini bilememektedirler. Daha doğrusu bu alanda alt yapıları neredeyse hiç olmadığından dolayı zorunluluğun farkında bile değillerdir. Oysa Arap edebiyatı, tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm ilimleri bu noktada büyük yardım sağlar. Ancak bu kişiler Kur'ân'ın Türkçe meâline bakarak başka şeye ihtiyaçları olmadığını iddia ettiklerinden yardımcı ilimlerden mahrum kalmakta ve kendilerini içinde bulundukları yola sokanların Kur'ân etrafında oluşturmuş olduğu anlayışı din edinmektedirler. Ortada gerçekten vahim bir durum vardır.

3. Hadislerin sayısı üzerinden yöneltilen suçlama

Hadislerin güvenilmez olduğunu iddia edenlerin en büyük dayanaklarından birisi hadislerin sayısıdır. Çünkü bazı rivayetlerde, Buhârî'nin de içinde olduğu büyük muhaddislerin yüzbinlerce hadisten seçki yaparak kitaplarını oluşturdukları geçmektedir. Buradan hareketle, her muhaddisin topladığı rivayetleri yan yana koyup hesap ettiğimizde, ortaya asgari iki milyonluk bir rivayet kümesi çıkmaktadır. Bu büyük rakama bakılarak bir hesap yapılmakta ve şöyle denmektedir:

"Hz. Peygamber yirmi üç yıl peygamberlik yapmıştır. Bunu hesaba dökecek olursak, 23 yıl x 365 gün = 8.395 gün yapmaktadır. İki milyonu 8.395 güne bölecek olduğumuzda son elçinin her gününe ortalama 238 hadis düşmektedir. Allah Rasûlü'nün her gün bu kadar mesele dile getirmesi mümkün değildir. Ayrıca bir insan sevdiği bir kişiden bir yıl önce aynı gün içinde veya farklı zamanlarda dinlediklerini yazacak olsa, çoğunu hatırlayıp yazamaz. Bu durum Hz. Peygamber'den en az yüz yıl sonra yazılmış olan hadislere pek çok yalan karıştığını velhasıl rivayetlerin güvenilmez olduğunu göstermektedir."

Bu iddia pek çok açıdan yanlışlar içermektedir. Şöyle ki:

3.1. Hadis imamlarının kaç hadisten seçki yaptıklarına dair rivayetler onların hayat öykülerinde geçer. Bunlar sayım yapılarak belirtilmiş rakamlar değildir. Hatta imamın kendisinin bile topladığı hadisleri saydığını -gereksiz bir iş ve zaman harcama olacağından dolayı- düşünmüyoruz.

3.2. Rivayetlerde geçen rakamlara takılıp kalanların alanın uzmanı olmamalarından dolayı gözlerinden kaçırdıkları çok önemli bir husus vardır: İki milyon hadisi, her biri farklı şeylerden bahseden rivayetler gibi değerlendirmektedirler. Oysa hadisçiler, rivayet zincirinde bir ravisi farklı olan

veya metninde bir kelime değişen hadisi ayrı hadis saymaktadır. Dolayısıyla tarîk ve metin farklılığı içeren yüz hadis kümesi aslında tek bir hadistir.

3.3. Bir insan sevdiği bir kişiden bir yıl önce aynı günde veya farklı zamanlarda dinlediklerini yazmaya çalışsa çoğunu yazamayacağından hadislerin önemli bir kısmı şüphe uyandırmaktadır iddiasına gelince:

Hz. Peygamber'den gelen hadisleri genel olarak iki gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi Müslümanların gündelik hayatta sürekli müracaat ettikleri hadislerdir. Namaz, oruç, zekât, hac, namaz sonrası tesbihat gibi ibadetler bu kapsamda değerlendirilebilir. Bunlar müminler tarafından Hz. Peygamber döneminden itibaren günlük hayatta pratize edilmektedir. Bir anlamda hadis kitaplarındaki ilgili rivayetlerin sağlaması yapılmaktadır. Müminler hem hadis kitaplarından hem de çağlar boyunca tevarüs ettikleri uygulamalar ile bunları kuşaklar boyunca birbirlerine aktarmaktadırlar. Buna sünnetin kontrolü diyebiliriz. Dolayısıyla son elçi nasıl namaz kılıyor idiyse onun gibi namaz kılmakta keza orucu da onun belirlediği şekilde tutmaktadırlar. Diğer ibadetler de bu minvaldedir.

Fıkhî mezheplerin özellikle namazın edasında değişik uygulamalara gitmeleri onların her bir uygulamayla ilgili rivayetler manzumesinden sadece birini tercih etmelerinden, diğerleriyle amel etmemelerinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in değişik zamanlardaki farklı uygulamaları olarak değerlendirilebilecek mezhepsel farklılıklar Allah Rasûlü'nün gösterdiği esnekliğin bir yansımasıdır. Yoksa bu uygulamalardan birinin sahih, diğerlerinin yanlış olduğunun göstergesi değildir. Bu nedenle her bir uygulamanın sünnette yeri olduğunu söyleyerek farklılıkları çeşitlilik olarak anladığımızda ortada sorun kalmamaktadır. Dolayısıyla bir çelişkiden bahsetmek mümkün değildir.

İkinci grupta yer alan rivayetlere gelince, bunlar Müslümanların gündelik hayatlarında sürekli yer almayan ve zaman zaman müracaat ettikleri hadislerdir. Hadisler etrafında şüphe uyandıranların veya endişe taşıyanların dile getirdikleri rivayetlerin büyük çoğunluğu bu kümede yer almaktadır. Söz konusu rivayetlerin önemli kısmı inançla ve geçmiş dönemlere ait kıssalarla ilgilidir. Hz. İsa'nın nüzulü, mucizeler, Deccal, Mehdi, Cessâse, kabir azabı, kader, Hz. Süleyman'ın bir gecede doksan hanımını dolaşması, Hz. Musa'nın ölüm meleğini tokatlaması, etin kokmasının sebebinin İsrâîloğulları olması, farenin hayvana çevrilen bir insan zümresi olduğu, kertenkeleyi öldürmenin sevap olması… konuları bunlara örnek verilebilir. Bu rivayetler öteden beri tartışma konusu olan hadislerdir. Dolayısıyla bunlara yönelik dile getirilen eleştiriler ve endişeler yeni değildir. Ancak bunları önceden dile getirenlerin kâhir ekseriyetini günümüzdekilerden ayıran önemli fark, hadisleri toptan reddetmemeleridir. Yani belirli alanlardaki rivayetleri eleştiri konusu yapmışlardır yoksa hadislerin bütünüyle ilgili bir sorunları yoktur. Nitekim bidat olarak değerlendirilen mezheplerin kabullerine ve çalışmalarına göz atıldığında bu husus açıkça görülür.

İkinci grupta yer alan rivayetlere baktığımızda, bunların tamamının (aynı hadisin farklı tariklerini hesaba katmadan) iki yüz elli civarında tekil rivayetten oluştuğunu görürüz. Demek oluyor ki, sürekli tartışma konusu yapılan veya örnek gösterilerek bütün hadis külliyatının inkârına gerekçe üretilen rivayetlerin tamamı iki yüz elli civarındadır. Dolayısıyla ikinci grupta yer alan bazı rivayetler nedeniyle bütün bir hadis külliyatı üzerinde toptan reddedici bir yaklaşım sergilenmektedir ki, bu sağlıklı değildir.

Şunu unutmamak gerekir ki, bu iki yüz elli rivayetin tamamı mevzu kabul edilse bile dinde bir eksiklik söz konusu olmaz. Müslümanlar Hz. Peygamber zamanındaki gibi kulluklarını eda etmeyi sürdürürler. Dolayısıyla iki yüz elli hadis ve içeriği sahih olsun veya olmasın, içlerinden bir kısmı sağlam rivayetlere dayansın veya dayanmasın fark etmez, bu alandaki rivayetlerin durumu birinci kümede yer alan ve Müslümanların dinî yaşantılarını düzenleyen rivayetler mecmuasına zarar vermez, müminlerin Müslümanlıklarından bir şey eksiltmez. Çünkü birinci grupta yer alan ve müminlerin günlük hayatlarını tanzim eden sahih-hasen rivayetlerin sayısının yirmi ilâ yirmi beş bin arasında olduğu tahmin edilmektedir.[1] Bu rakam dinî hayatta boşluk bırakmayacak bir sayıdır. Tartışma konusu yapılan iki yüz elli rivayetin muhtevalarının tartışılmasında ise hiçbir sorun yoktur. Bu, bizlerin münazara ederek fikir imal ettiğimiz alan olarak kabul edilebilir. Yeter ki, küçük alandaki tartışma, hadislerin çoğunun bulunduğu büyük alana taşınarak bütün hadislerin inkârına gidilmesin.

4. Olumsuz her malzemenin kullanılması sorunu

Kur'ân'la yetinmek gerektiğini söyleyenler, hadislerin neden güvenilmez olduğu hususunda ne kadar rivayet varsa hepsini fütursuzca kullanmaktadırlar. Bir taraftan hadislerin itimat edilmez olduğunu söylerken diğer yandan kendilerini destekleyecek rivayet malzemesine -sahih olup olmadığına bakmaksızın, bazen de bağlamından kopararak- sıkı sıkıya yapışmaktadırlar. Halifelerin hadis rivayetine karşı tavır aldıkları, bazı sahabîlerin hadis uydurduğu (!) gibi. Dile getirdikleri şüphelere verilecek cevaplar olmakla birlikte, rivayet malzemesini kullanarak hadisler açısından tarihte işlerin hiç iyi gitmediğini ispat etme yoluna girmeleri yadırganacak bir durumdur. Bu nedenle, güvenmedikleri rivayetlerden yararlanarak hadislere neden itimat edilmeyeceğini ispat etmeye çalışmayı bırakmaları gerekir. Zira bilimsel bakış açısında ikileme yer yoktur.

[1] Bkz. Enbiya Yıldırım, *Hadisler ve Zihinlerdeki Sorular*, İstanbul 2011 s. 127.

5. Hadislerin toptan reddinin neticeleri

5.1. Hz. Muhammed'in varlığı meselesi

Kur'ân'ı kendilerine tek dayanak olarak alanların yeryüzüne "Muhammed" diye birinin geldiği, annesi-babası, yaşam öyküsü gibi hayatı etrafında anlatılanların hiçbirine inanmamaları ve bunlardan söz etmemeleri gerekir.

5.2. Hz. Peygamber'le ilgili ayetlere gerek kalmaması

Rasûlullah'ın yaşantısı ve söyledikleri günümüz Müslümanları için bir şey ifade etmiyorsa, Kur'ân'da ondan bahseden ve uyulmasını emreden ayetler anlamsızlaşmaktadır. Keza günümüz inananları için mesaj yönü bulunmayan özellikle de onun şahsî durumundan veya ailevî ilişkilerinden bahseden ayetlerin mushafta durmasına gerek yoktur! Kaldı ki, bu ikinci grup ayetlerin metnine bakarak buralarda neyin kastedildiğini hakkıyla anlamak çoğu zaman imkânsızdır. Özellikle de Hz. Peygamber'in uyarıldığı ayetlerde. Bu durumda hepsini kitaptan çıkarmak gerekir!

5.3. Değerlerin örselenmesi, basitleşmesi

İslâm'a dair tüm bilgilerimizi zihnimizden sildiğimizi farz edelim. Kelime-i şehadet başta olmak kaydıyla, namaz, oruç ve diğer ibadetler de dahil İslâm'a ait aklımızda hiçbir bilgi olmadığını var sayalım. Sonra iki yüz kişiyi bir amfiye toplayalım. Kur'ân'dan rastgele bir sayfa açalım ve salondakilere diyelim ki: "Bu sayfadan anladıklarınızı önünüzdeki boş kâğıda yazın." Kâğıtları topladığımız zaman herkesin okuduğu sayfadan farklı şeyler anladığını görürüz. Hele de verdiğimiz sayfa ibadetleri, ahkâm bahislerini veya kıssaları içeren ayetler ise her bir fert bunlardan çok değişik anlamlar çıkarır.

Bu durumda kendi kendimize şunu sormak durumunda kalırız: "İki yüz kişi bir sayfa metinde ortak bir akıl üretemiyorsa, bu sayfayı bir milyar yedi yüz binlik İslâm âlemine okutacak olsak acaba sonuç ne olurdu?" Hiç şüpheniz olmasın, bu durumda bir milyar yedi yüz bin farklı sonuç ile karşı karşıya kalırdık. Haliyle şunu sorma hakkımız doğardı: "Bu din inananları ümmet yapmak için nâzil olmuş bir kitaptır. Bir sayfası bile insanları birleştirmiyor ve bir milyar yedi yüz bine ayırıyorsa, o zaman nasıl ümmet olacağız?" Demek oluyor ki, Hz. Peygamber'i devreden çıkardığımız vakit esasında herkes kendisini Hz. Muhammed yerine koymakta ve şahsî algısına göre din inşa etmiş olmaktadır. Bir milyar yedi yüz binin farklı anladığı bir dinin ne kadar Allah'ın indirdiği İslâm olacağı bellidir. Ve bu din hiç şüphe yok ki, Hz. Muhammed'in rehberliğinde şekillenen din değil, herkesin kendi aklından yorumladığı bir din olacaktır. Bu nedenle dinin merkezindeki Kur'ân ile aramıza Hz. Peygamber'i almak zorundayız. Çünkü

herkesin keyfine göre bir İslâm olamaz. Bunu yapmadığımızda ortaya –hepimizin şahit olduğu- şu acı manzara çıkar:

5.4. İslâm kültür ve medeniyetini bekleyen tehlike

Müslümanların bin dört yüz küsûr yıldır inşa ettikleri İslâm kültür ve medeniyetinin temelinde Hz. Peygamber vardır. Onun sözleri ve uygulamaları bu ikisinin tabanını oluşturmuştur. Geleneğimiz ve hayata bakışımız onunla şekillenmiştir. Hiç şüphe yok ki, son elçi kendisine referans ve motive edici güç olarak Kur'ân'ı almıştır ancak uygulamanın hayata yansıtılması ve uygulaması onun eliyle gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Kur'ân'ı açıklaması başta olmak üzere hayata kendisinden kattığı her şey Müslümanların ufuklarını açan, yaşam tarzlarını belirleyen ana unsurlar olmuştur. İslâm kültür ve medeniyeti onun rehberliğinde, onu merkeze almak suretiyle büyüyüp gelişmiştir.

Birkaç örnek vermek gerekirse: İslâm dünyasına göz attığımızda bizi biz yapan ortak değerlerin ezan, cemaatle namaz, Cuma, bayram ve teravih namazları, hac ibadeti dışında kurban, ölüleri yıkayıp kefenlemek ardından da cenaze namazını kılmak gibi ibadetlerimiz keza selamlaşmamız, musafaha yapmamız, sağ elle yememiz…olduğu görülür. Kur'ân'da yok diyerek hepsini hayatımızdan çekip aldığımızda bizi bir araya getirecek veya kardeş olduğumuzu hissettirecek bir şey kalır mı acaba? Ezansız bir Müslümanlık, cemaatle namazın olmadığı bir dindarlık söz konusu olabilir mi? Her şeyden soyutlanmış ve adeta sembolikleşmiş bir dinin hayata ve ona inanan Müslümanlara vereceği bir mutluluktan söz edilebilir mi? Elbette edilemez. Çünkü müminler bu değerlerle kendi varlıklarını hissetmekte, bunları icra ederek mutlu olmaktadırlar. Bunlarsız bir Müslümanlığın onlara vereceği hiçbir şey olmayacağı gibi sadece karmaşa ve problem üreteceği bellidir.

6. Delil olarak alınan ayetler

Kur'ân'ın biz Müslümanlara yeteceğini savunanlar bu iddialarına dayanak olarak bazı ayetler zikrederler. Lakin bu ayetleri kendilerine delil almalarındaki yöntemleri sorunludur. Birkaç örnek zikredecek olursak:

6.1. *"(De ki): Allah'tan başka bir hakem mi arayacağım? Halbuki size kitabı açık olarak indiren odur. Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, Kur'ân'ın gerçekten rabbin tarafından indirilmiş olduğunu bilirler. Sakın şüpheye düşenlerden olma!"*[2]

Bu ayeti delil getirenler, müracaat edilecek tek dayanağın Kur'ân olduğunu ve her hususun açık bir şekilde kitapta beyan edildiğini, bu nedenle kitapta olmayan herhangi bir şeyin kabul edilmeyeceğini söylerler. Buna göre ipek giymek erkekler için haram değildir, çünkü Kur'ân'da zikredilmemektedir. Haram olacak

[2] el-En'âm 6/114.

olsaydı Allah mutlaka zikrederdi. Çünkü onun için unutma söz konusu olamaz. Ayetlerde geçmeyen diğer hususlar da böyledir.

Cevabı:

a) Bu ayeti öne sürenler öncelikle bunun İslâm'ı inkar edenlere seslendiğini ihmal etmektedirler. Önceki ve sonraki ayetleri bir arada ele aldığımız zaman durum netleşecektir:

"Âhirete inanmayanların kalpleri ona (yaldızlı söze) kansın, ondan hoşlansınlar ve işledikleri suçu işlemeye devam etsinler diye (böyle yaparlar). (De ki): Allah'tan başka bir hakem mi arayacağım? Halbuki size kitabı açık olarak indiren odur. Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, Kur'ân'ın gerçekten rabbin tarafından indirilmiş olduğunu bilirler. Sakın şüpheye düşenlerden olma! Rabbinin sözü, doğruluk ve adalet bakımından tamamlanmıştır. Onun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O işitendir, bilendir."[3]

Görüldüğü gibi Kur'ân kendisine inanmayanlara seslenmekte ve tek hakemin Allah, bunun delilinin de Kur'ân olduğunu, bir başka ifadeyle son kitabın hak olduğunu belirtmektedir. İslâm zaten seslenişini Kur'ân üzerinden yaptığından ve Hz. Muhammed Allah'ın elçisi olduğunun delili olarak Kur'ân'ı öne sürdüğünden dolayı küffar karşısında Kur'ân'ın yegâne dayanak olmasından daha tabii ne olabilir?

b) Ayette geçen Kur'ân'ın açık olmasından kastın ne olduğu izaha hacet bırakmayacak derecede anlaşılabilirdir. Gerçekten de Kur'ân, şirkten uzak vahdet inancını, Hz. Muhammed'in son elçi oluşunu, kendisinin de hak kitap olduğunu çok net bir şekilde ortaya koymaktadır.

c) Bu ayetten, "her haramın Kur'ân'da zikredildiği, diğer her şeyin mübah olduğu" sonucunu çıkarmaya gelince, öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, ayı, köpek, kurt, kedi, sırtlan, sıçan, çıyan, akrep, leşlerde ortaya çıkan kurtçuk, sülük yenilmeyecekler olarak Kur'ân'da zikredilmez. Peki bunların yenilebileceği söylenebilir mi? Ayrıca Kur'ân'da zikri geçen yasaklar ayetlerin indiği dönemdeki coğrafyayla kayıtlıdır. Dolayısıyla Arapların gündeminde olmayan bir kısım şeyler Kur'ân'da geçmiyor diye mübah görülemez. Bunun yanında Kur'ân'ın nüzulü zamanında olmayıp da sonradan geliştirilen zararlı şeyler örneğin uyuşturucular bulunmaktadır. Esrar, eroin ve lsd gibi. Kur'ân'da geçmiyor diyerek bunlara cevaz vermek toplumlar için felaket olur. Bunun anlamı bazı hususların hükmünün Hz. Peygamber'e, sonrasında da ümmetin bilginlerine bırakıldığıdır.

6.2. *"Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın. Eğer Kur'ân indirilirken onları sorarsanız size açıklanır. (Açıklanmadığına göre) Allah onları affetmiştir. (Siz sorup da başınıza iş çıkarmayın). Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir."*[4]

---

[3] el-En'âm6/113-115.
[4] el-Mâide5/101.

Bu ayeti delil getirenler zikredilmesi gerekenlerin zaten kitapta geçtiğini, ayetin de belirttiği üzere zikredilmeyenlerin mübah olduğunu söylerler. Buna göre, hakkında yasaklama olmayan her şey mubahtır.

Cevabı:

a) Pek çok ayet bir sebebe binaen nazil olmuştur. Hadislere itibar etmeyenler için bu rivayetlerin bir değeri olmayabilir ancak ayetlerin önemli bir kısmının -sadece ibaresine bakmak suretiyle bile- bir sebebe binaen indiğini anlamak mümkündür. Bu nedenle, bazı ayetlerin nüzulünün sebebi olduğunu inkar etmek hakikati inkar etmek, Hz. Muhammed'in toplumda karşılaştığı bazı sorunlara veya izah bekleyen meselelere Allah'tan gelen vahiyle cevap verdiğini kabul etmemek olur. Bu ise sosyal yaşamı ve bu yaşamın ortaya çıkarabileceği sorunları görmezlikten gelmek demektir. Nitekim bu ayetle ilgili olarak kaynaklarda bazı insanların "babam kim", "yitik devem nerede", "hac her yıl gerekli midir" gibi sorular sordukları, bunun üzerine ayetin nazil olduğu geçmektedir.[5] Bu rivayetlerin asılsız olduğunu kabul edecek olsak bile, ayete baktığımızda Hz. Peygamber'e bir şeyler sorulduğunu ve ayetin her akla gelen lüzumsuz soruyu sormaktan men ettiğini anlayabiliriz. Demek oluyor ki ayet, gereksiz soru sormayı yasaklamakta, anlamsız yere sorun icat edilmesinden men etmektedir.

Görüldüğü üzere, ayetin kendi içinde bir konteksti vardır. Belli konularda sorular sorup cevabını istemekten nehyetmekte, çünkü cevap verilecek olursa bunun hoşlarına gitmeyeceği beyan edilmekte, açıklama yapılmamışsa o meselenin mübah olduğuna işaret edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla Kur'ân'ın buradaki ifade tarzının, söylenecek bir şey olursa biz söyleriz, siz sorun çıkarmayın çerçevesinde olduğu aşikârdır. Bu nedenle bağlamını göz önünde bulundurmak icap eder.

Sorulan hususların mübah şeyler hakkında olduğunun bir delili de şudur: Sual edilen şey haram olacak olsaydı buna ne Allah sükût ederdi ne de elçisi. Velhasıl, soru soranların zaten haram olmayan ve herkesin bildiği sıradan şeyleri sordukları ayetin metninden çok net bir şekilde anlaşılmaktadır.

b) Bu ayetten, bir şey yasak olacaksa mutlaka Kur'ân'da geçmesi gerekir sonucunu çıkarmak doğru değildir. Çünkü ayette çok açık bir şekilde sorulması düşünülen meselelerin mübahlığından bahsedilmektedir. Kaldı ki, bir sonraki ayette sorulan şeyler nedeniyle önceki bir toplumun inkâra düştüğü belirtilmiş ve şöyle denmiştir:

"Sizden önce de bir toplum onları sormuş, sonra da bunları inkâr eder olmuştu."[6]

Demek ki, soru sorularak adeta mecbur hale getirilmeye çalışılan hususlar insanlara ağır gelebilir ve inkârlarına yol açabilir. Bu nedenle inananlardan teslimiyet istenmektedir. Burada Hz. Peygamber'in bazı şeyleri yasaklamasına bir

[5] Bkz. *Buhârî*, 4621-4622; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, 905.

[6] el-Mâide 5/102.

kısıtlama yoktur. Sorulan soruya kendi bağlamında cevap verme durumu söz konusudur.

6.3. *"Bugün size dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı beğendim."*[7]

Bu ayeti delil getirenler şöyle derler: Ayet çok sarih bir şekilde dinin tamam edildiğini belirtmektedir. Bu nedenle Kur'ân dışında başka bir delile ihtiyacımız yoktur.

Cevabı:

a) Buradaki temel sorun dinin tamamlanmasıyla neyin kastedildiğidir. Sadece Kur'ân diyenlere göre kitapla dinin her bir şeyi tamam olmuştur. Lakin her bir şey veya ayetlerde geçen bazı hususların tafsilatı Kur'ân'da olmadığı için bu gerçek anlamda bir tamamlama değildir, temel umdelerin tamamlanmasıdır. Fiilî/icraî tamamlama Allah'ın elçisine kalmıştır. O bizzat Allah'ın kontrolündeki uygulama ve izahlarıyla dini pratize etmiş ve somut hale getirmiştir. Kaldı ki ayette peygamberin dediklerine kulak asmayın diye bir ifade geçmemektedir.

Unutmamak gerekir ki, dinin tamam olduğunu belirten bu ayeti insanlara okuyan Hz. Peygamber idi ve o, hayatı boyunca topluma rehberlik yapmıştı. Yirmi üç yıl boyunca ayetleri okuyup susmamıştı.

b) Sebeb-i nüzule önem vermeyenler ayetin veda haccında nazil olduğunu inkâr edebilir ama metni bunu sarahaten ortaya koymaktadır. Önceki ayetle birlikte bütünü şöyledir:

"Ey iman edenler! Allah'ın (koyduğu, dinî) işaretlerine, haram aya, (Allah'a hediye edilmiş) kurbana, (ondaki) gerdanlıklara, rablerinin lütuf ve rızasını arayarak Beyt-i Haram'a yönelmiş kimselere (tecavüz ve) saygısızlık etmeyin. İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz. Mescid-i Haram'a girmenizi önledikleri için bir topluma karşı beslediğiniz kin sizi tecavüze sevk etmesin! İyilik ve (Allah'ın yasaklarından) sakınma üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerine yardımlaşmayın. Allah'tan korkun; çünkü Allah'ın cezası çetindir. Leş, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, boğulmuş, (taş, ağaç vb. ile) vurulup öldürülmüş, yukarıdan yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanıp ölmüş (hayvanlar ile) canavarların yediği hayvanlar -ölmeden yetişip kestikleriniz müstesna- dikili taşlar (putlar) üzerine boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla kısmet aramanız size haram kılındı. Bunlar yoldan çıkmaktır. Bugün kâfirler, sizin dininizden (onu yok etmekten) ümit kesmişlerdir. Artık onlardan korkmayın, benden korkun. Bugün size dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı beğendim. Kim, gönülden

[7] el-Mâide 5/3.

günaha yönelmiş olmamak üzere açlık halinde dara düşerse (haram etlerden yiyebilir). Çünkü Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir."[8]

Bu durumda ayeti, hacla birlikte İslâm'ın ana umdelerinin tamam olduğu şeklinde anlamamıza mani yoktur. Adeta Hz. Peygamber'in haccıyla yani bu ibadeti bizzat eda etmesiyle din yapısının çatısı çatılmıştır. Dolayısıyla ayetin muradı şöyle anlaşılabilir: "Mekke'yi aldınız. Peygamberiniz haccı da yaptı. Din artık bu coğrafyaya hâkim oldu ve tüm ibadetler ve genel sistem bizzat Rasûl'ün haccıyla tamamlanıp taçlandırıldı. Artık kâfirlerden korkmayın, benden korkun."

c) Bu ayetin nüzulüne dair rivayetleri inkâr edenlerin ellerinde, en son nazil olan ayetin bu olduğuna dair bir delil mi var? Hayır yok. Belki de bu ayetten sonra başka ayetler nazil olmuştur?!! Bu ihtimal her zaman vardır. Bu durumda dinin tamamlanmasından neyin kastedildiği herkesin kendi yorumuna kalmıştır.

d) Bu ayet hacca dair bazı hükümlerle birlikte zikredilmiştir. Lakin haccın bütün kısımları keza uygulama şekilleri Kur'ân'da yer almaz. Bu da bizi hadislere ve siyere yönlendirmekte, ayette kastedilen tamamlama ile neyin kastedildiği üzerinde tekrar düşünmeye sevk etmektedir.

7. Kur'ân'da Hz. Peygamber'e takdim edilen yüce konum

Allah'ın son kitabına bakıldığında, Hz. Muhammed'in önümüze rehber olarak konulduğu, Müslüman olduğunu söyleyen herkesin ona uymasının gerektiği nitekim onun açıklama görevinin olduğu ve benzeri hususlar dikkatimizi çeker. Dolayısıyla kıyamete kadar gelecek olan tüm Müslümanlar için Hz. Muhammed'in ifa etmesi gereken bir misyon vardır. O misyonun öğrenileceği kaynak ise hadisler ve sünnetlerdir. Lakin günümüzdeki sorun şudur:

Günümüzde özellikle kevnî ayetlerin izahında bilimsel gelişmelerden oldukça yararlanılmakta, böylece yüce Allah'ın buyruklarındaki yeni hikmetler ortaya çıkarılmakta, yaratıcının kitabının mucize oluşu bir başka açıdan daha ispat edilmeye çalışılmaktadır. Bütün bunlar yapılırken bir tek Hz. Muhammed'e yani kitabı getiren ve Allah'ın muradını en iyi bilen insana ayetleri anlamak için ihtiyaç duyulmamaktadır!? Böyle olunca da, kitaptan ne anladığımız, Hz. Muhammed'in ne anladığından daha önemli ve kıymetli hale gelmiş olmaktadır. Oysa ayetlerin hangi kontekst bağlamında ve neye binaen indiğini en iyi bilen odur, çünkü vahyi teslim alan kendisidir. Bu nedenle onun hadisleri bütünüyle Kur'ân'ı açıklamaya yöneliktir.

Burada önemli bir sorun daha vardır: Sadece Kur'ân diyenler çeşitli gerekçelerle bütün hadisleri bir yana bırakmakta ancak Hz. Peygamber ile Kur'ân arasına girmektedirler. Adeta Kur'ân'ın nasıl anlaşılması gerektiğini peygambere

---

[8] el-Mâide 5/2-3. Aynı surenin 1, 4, 5. ayetlerine de bkz. Bu ayetlerde hac bağlamında bazı dinî meseleler ele alınır.

ve bizlere dikte etmektedirler! Sanki bu kitabı Allah peygamberine değil de onlara vahyetmiş gibi davranmaktadırlar! Daha da kötüsü, bir tane Muhammed'in Kur'ân'ı bizlere açıklamasını çeşitli gerekçelerle bir yana koyarlarken her biri kendisini Hz. Muhammed yerine koymakta ve Kur'ân ile aramıza binlerce yeni Muhammed dikilmiş olmaktadır. Oysa Hz. Muhammed'e ihtiyaç yoksa onun rolüne soyunmuş olan yeni Muhammedlere hiç hacetimiz yoktur!!Bu nedenle Kur'ân ile aramıza girmemeleri icap eder.

Hadisler olmadan ayetleri anlamakta ne kadar zorlanacağımıza keza ayetlerin manalarının tahrif edilmesi önündeki en büyük engelin hadisler olduğuna dair aşağıda vereceğimiz örnekler Allah Rasûlü'nün İslâm dairesi içindeki sarsılmaz konumunu bizlere tekrar hatırlatacaktır.

8. Hadislerin tefrikaya sebebiyet verdiği iddiası

Ümmet arasındaki farklı eğilim, kabuller ve tefrikanın büyük oranda hadislerden kaynaklandığı, onlar yüzünden Müslümanların bölük pörçük olduğu iddia edilmekte, bunun sonucu olarak da sadece Kur'ân'la baş başa kalınarak birlik ve vahdetin sağlanabileceği öne sürülmektedir.

Bu yaklaşım gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü hadislerin tamamını bir kenara koyup yok farz etsek bile, Kur'ân'ın kendisi (inanç ve amel noktasında) farklı anlaşılmalara müsait bir yapı arz etmektedir. Bu nedenle tek başına Kur'ân farklı mezheplerin ve kabullerin ortaya çıkmasına yeterlidir. Burada aslolan, zaten ortaya çıkacak olan farklı algı ve yorumları anlayışla karşılamaktır, insanların birbirlerine karşı tolerans ve anlayış göstermeleridir. Dolayısıyla maharet, farklılığı zenginliğe çevirme başarısıdır, başkalarını dışlamamaktır, değişik kabullerimizle bir arada yaşayabilmektir. Müslümanlara kazandırılması gereken düşünce ve anlayış budur. Çünkü farklı yorumlar zenginliktir. Kaldı ki "sadece Kur'ân" diyenlerin bile ayetlerden anladıkları hep aynı değildir. Ortak bir Kur'ân anlayışları olduğundan söz etmemiz asla mümkün değildir. Bu zaten imkan dahilinde de değildir. Zira algılar farklı olabilmekte keza Kur'ân nassı değişik anlamalara yol verebilmektedir. Başka bir deyişle son kitabın kendisi de değişik yorumlanmayı istemektedir.

Burada Kur'ân'ın kendisinin bile farklı yorumlanmaya ne derece açık olduğunu göstermek için Arap dili üzerinden bir örnek vermek istiyoruz:

يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ

Ayette geçen وَأَرْجُلَكُمْ ifadesi Arapça dil kuralları açısından iki şekilde okunabilir. Şayet bunu lâm harfinin fethasıyla وَأَرْجُلَكُمْ diye okursak anlam şöyle olur:

"Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedip, *topuklara kadar ayaklarınızı da (yıkayın).*"[9]

Söz konusu kelimedeki lâm harfini kesre ile وَأَرْجُلِكُمْ diye okursak anlam şöyle olur:

"Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı ve *topuklara kadar ayaklarınızı da meshedin.*"

Arapça açısından her iki okuyuş da doğrudur ancak –bazılarına göre- ikinci okuyuş önceliğe sahiptir.[10]

9. Değerlendirme

İslâm dünyasında din alanında yapılan tartışmalara ve bunların sosyal hayata yansımalarına bakıldığında, ümmetin çoğunlukla ifrat ile tefrit arasında gezindiği görülür. Bir kesim için Arapça yazılı klasiklerde geçen bilgiler mutlak hakikatlerdir. Bu kişilere yakın sayılabilecek bazıları için de ümmetin -haklı olarak- çok değer verdiği bazı eserler adeta mukaddes konumdadır ve onlara en küçük bir eleştiri yöneltilemez. Çünkü böyle bir yola girilmesi Ehl-i sünnet inancını zedeler ve ilerleyen aşamalarda devamı gelir, yıkıma neden olur. Bu yüzden eleştirel bakış her halükârda terk edilmelidir. Bir başka grup da ümmeti inşa eden değerlerin önemini kavrayamaz. Yeterli birikimlerinin olmaması nedeniyle kendilerini otorite gibi görerek geleneğe, kültüre ve kazanımlarımıza saldırmayı, kusur aramayı bir maharet sayar, her şeyi değersizleştirir. Bu minvaldeki insanların bir kısmı ümmetin içine düştüğü karmaşanın suçlusu olarak hadisleri görür ve toptan redde yönelir. Kur'ân ile yetinme sloganıyla vahdeti sağlama iddiasında bulunur. Hepsi de samimi olan bu çabaların ümmeti ortak bir noktada buluşturmaktan aciz kaldığı aşikârdır. Çünkü bu düşüncelerin her birinin her İslâm ülkesinde büyük taraftar kitlesi vardır ancak sonuç ortadadır. Ümmet bölünmüş, kamplara ayrılmıştır.

Bu manzara bizlere itidalin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bunu sağlamanın yolu ise, Hz. Muhammed'e hak ettiği değeri vererek onu Kur'ân ile aramıza almak, otoritesini kabul etmektir. Bunu yaparken de –Kur'ân dışında hiçbir kitabı kutsallaştırmadan- rivayetleri her açıdan tahlile tabi tutmak ve sıhhat testinden geçirmektir. Bu yapıldığı takdirde, hadis alanındaki tartışmaların büyük çoğunluğunun Müslümanların gündelik ibadet dünyasını şekillendiren rivayetlerde olmadığı görülecektir. Tam tersine ilk asırdan beri zaten tartışma konusu olan kabir azabı, Hz. İsa'nın nüzulü, geçmiş peygamberlere dair bazı

[9] el-Mâide5/6.

[10] Ehl-i sünnet Hz. Peygamber'in uygulamasında çıplak ayağa mesh olmadığı için ikinci okuyuşu tercih etmez.

kıssalarla… ilgili olduğu anlaşılacaktır. Dolayısıyla ortada büyütülecek bir problem yoktur. Tartışma sahasında olan rivayetler tartışılmaya devam edilmeli ancak geri kalan rivayetlerle Hz. Peygamber zamanındaki gibi ibadet yapmanın mümkün olduğu bilinmelidir. Dolayısıyla büyük hadis külliyatı içindeki küçük tartışma alanını tüm hadislere yaymak haksızlıktır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, *Musnedu'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, hzr. Şuayb el-Arnaûtvd., Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1997, I-L.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu'l-Musnedu's-Sahîh (Sahîhu'l-Buhârî)*, hzr. Muhammed Zuheyr b. Nâsır en-Nâsır, DâruTavki'n-Necât, Beyrut 2001, I-IX.
- Yıldırım, Enbiya, *Hadisler ve Zihinlerdeki Sorular*, İstanbul 2011.

The Dilemmas of "the Qur'an is Enough" Discourse*

Enbiya YILDIRIM **

Abstract:

Qur'an and hadiths are two fundamental sources that base Islamic civilization and Islamic future. For that reason, all Islam related issues, from architecture to culture, should be interpreted with reference to them. Besides that, it is not possible to sustain Islamic civilization and future without these sourses.

The counter situation is the rupture from the values and degeneration. Although this plain truth, in the last one hundred fifty years, there are increase in the number of supporters for the Qur'an is enough discourse which excludes hadith tradition. This approach hypothesizes that hadiths are the among of reasons for underdeveloped situation of the Islamic world and considers that uniting Muslim people around the Qur'an is easier to achieve.

Although this approach has potential to unity people, it causes many new problems and excludes the ummah differently. For that reason, the cure is to respect two fundamental sources of the Islam. While doing that, it is important not to ignore the current problems.

Key Words: Hadith, sunnah, Qur'an, salah, azan, prophet, ummah

Kur'ân'la Yetinme Söyleminin Çıkmazları

Özet:

İslâm medeniyet ve geleneğini inşa eden iki aslî unsur Kur'ân ve hadislerdir. Bu nedenle, mimariden âdet ve geleneklere varıncaya kadar akla gelebilecek herşey bu iki aslî unsur göz önünde bulundurularak anlaşılmalıdır. Ayrıca bundan sonraki dönemlerde de bu ikisi olmadan söz konusu medeniyet ve geleneği sürdürmek mümkün olmayacaktır. Tersi bir durum değerlerden kopuş ve başkalaşmadır. Bu yalın gerçeğe rağmen, son yüz elli yıllık süreçte hadisleri tamamen bir yana koymak suretiyle İslâm medeniyet ve geleneğini yeniden inşa etme ve Kur'ân'la yetinme şeklinde bir yaklaşım kendisine taraftar toplamaktadır. Bu yaklaşım İslâm coğrafyasının son iki yüzyıldır zillet içinde yaşamasının kökenindeki etkenlerden biri olarak hadisleri görmekte ve ümmeti tek kitap etrafında birleştirmenin daha rahat olacağını düşünmektedir. Bu bakış açısı bütünleştirici bir bakış açısı olarak kendisini takdim etmekle birlikte pekçok yeni sorunu da beraberinde getirmekte, ümmetin yeni parçalanmışlıklara sürüklenmesine neden olmaktadır. Bu nedenle yapılması gereken, iki aslî

* This paper is the English translation of the study titled "Kur'ân'la Yetinme Söyleminin Çıkmazları" published in the 7-8th issue of *İlahiyat Akademi.* (Enbiya Yıldırım, "Kur'ân'la Yetinme Söyleminin Çıkmazları", *İlahiyat Akademi*, sayı: 7-8, Aralık 2018, s. 39-54.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

** Prof. Dr., Academic Member of the Department of Hadith, Basic Islamic Studies, Faculty of Divinity, Ankara University, enbiyayildirim@hotmail.com.

unsurun hâkimiyetini korumaktır. Bunu yaparken de, var olan bazı sorunlara gözleri kapamamaktır.

Anahtar kelimeler: Hadis, sünnet, Kur'ân, namaz, ezan, peygamber, ümmet

Hadiths have always been among the fundamental topics of discussion in the Islamic world. Certain studies focused on the lack of consistency in the narrations of hadith books, while some studies have suggested that hadiths should be discarded altogether. The latter, which is the understanding that the "Qur'an is sufficient for us" then evolved into a movement of thought, which recently gained attention amongst the younger Muslim generations. The situation is no different in our country. Defenders of this discourse tend to base their claims on certain accounts, suggesting that an unchanged text, that is the Qur'an, would be enough for all the faithful to follow. Therefore, according to this way of thinking, it is reasonable to focus on the Qur'an and unite the ummah around its teachings, rather than take account of conflicting hadiths which were narrated at least a hundred years after the passing of the Prophet.

This discourse comes across rather reasonable at first, but it also raises many problems. The reason being, it intends to unite the community around a single book, but fails to do so and leaves Muslims with new problems.

1. Roots of the discussion:

In the 19th century, the English invasion of India and Egypt also brought the East and the West face-to-face, which led the Muslim world into thinking that they need to regain their dominance and the power they had in the past, and that this was only possible by sticking to their own values. Some of the defenders of this thinking (i.e. on the Indian subcontinent) claimed the people can only unite around the Qur'an and set aside the teachings of the hadiths in order to gain power and develop interpretations that followed their way of thinking. According to them, the hadiths were written long after the passing of the Prophet, were not reliable and, worst of all, caused and are still causing division among Muslims. This idea, which did not gain attention before, has gathered a considerable number of supporters in many Muslim regions. Today, this idea is still broadly accepted.

Adopters of this idea run activities everywhere in the world in order to prove their so-called rightfulness, and respond to opposing ideas with refutation. However, striking aspects in the majority of these responses is that the tone of voice is far from polite, and the general approach is to accuse and stigmatize. According to the criticizing side - while also taking into account that a British influence is to blame for the onset of the movement - supporters of the movement, especially those on the Indian subcontinent and in Egypt, are under the influence and following the

way of orientalists and do not respect Islamic values. What is more, some of these people are Muslims only by appearance and in reality they are true enemies of our faith, and their purpose is to abolish the second main source of our religion in an attempt to destroy the religion altogether.

We need to know that while this movement of thought has existed for around one hundred and fifty years, the ideas behind it date back much longer. Thus in his book *Umm*, Al-Shafi'i narrates a debate he had with a person who rejected all of the hadiths. Taking into account that he passed in 204/819, we can easily understand that the roots of the discussions date all the way back to the first centuries but could not take hold due to lack of scientific grounds, therefore it did not turn into a sustainable movement.

Orientalists did not exist in the first centuries, when the abovementioned discussions were taking place, therefore we should abandon the behaviors that are underestimating the intelligence of Muslims and stereotyping them as people who always need to follow someone else and are unable to individually express their own thoughts. What is more, we need to pave the way for criticism and expression of different ideas, so that Islamic thought can evolve. Otherwise, the only thing we can achieve is an environment ripe for chaos if we oppress, set back, ostracize and target Muslims, and it also means covering up insufficiency with tyranny. Therefore we must show mercy and understanding to every Muslim. We must not forget that since the followers of the "Qur'an only" movement believe that the hadiths -in other words, stories- cause division, they always thought, and still think that it is easier to unite the ummah around one book, and that in fact this is a must.

2. Followers of "the Qur'an is enough" movement today

Looking at the backgrounds of those who support "the Qur'an is enough" movement, we can see that these people pose a very different profile than Syed Ahmad Khan, Abdullah Chakralawi and Ahmad Uddin Amritsari, who are believed to be the initiators of this movement, which is quite an interesting find. Most of these people did not receive adequate religious education, have only undertaken superficial readings and are not at all intellectually mature in the areas of Islamic science, such as connecting the Qur'an and the hadiths and the sunnah, fiqh, religious interpretations, etc. Therefore, they are unable to comprehend what religious sciences are and how they work within the context of the hadiths. This leads them to use certain incoherent stories in the hadith books to denigrate the entire corpus of the hadiths, for the greater purpose of rejecting all of the hadiths. Due to their limited knowledge, these people seem to be unable to take into account, and even comprehend, that the Prophet has to mean something to the Muslims of today.

There is an extension of the same group in our country too. The people in this group do not speak Arabic and take some Turkish translations as the base of their beliefs. They claim that, "Allah's book doesn't only address Arabs and teachers of Islam, therefore it is not a must to speak Arabic. We can take its translation as source too." However, they do not know that it is very hard to understand the Qur'an - especially certain verses - only by reading a translation, and that one has to make use of other scientific disciplines in order to fully comprehend what the Qur'an says. In other words, their lackings in this area prevents them from becoming aware of such necessities. However, Arabic literature, interpretation studies, the hadith, fiqh and kalam sciences are the major sources of help at this point. However, these people claim that they can use the Turkish interpretation of the Qur'an and only this, so they deprive themselves of the complementary sciences. This causes them to reduce the religion down to the understanding their mentors created using the Qur'an. This is a grave situation indeed.

3. Accusations based on the number of hadiths

One of the main baselines for the accusations that the hadiths are unreliable, is the number of hadiths. This is because of the fact that, according to some accounts, great narrators of hadiths, including Sahih al-Bukhari, selected some of hundreds of thousands of hadiths to write their books. Moving forward from this point, adding the stories collected by all the hadith narrators, gives us a collection of roughly two million stories. The opposers make a calculation based on this number and say,

"The Prophet carried the duty of prophecy for thirty three years. Multiplying 23 years with 365 days gives us 8,395 days. Then dividing two million with 8,395 days, we get an average of 238 hadiths per day. It is simply not possible for Allah's Messenger to speak of this many matters every day. What is more, it would not be possible for a person to remember everything they had heard over the past year from a beloved person, and transcribe them. This shows that the hadiths, which were written at least a hundred years after the passing of Muhammad, are quite a mixture of truth and lies, and are therefore not reliable."

This claim in itself is based on many incorrect assumptions, that is,

3.1. Accounts regarding the pools of hadiths, from where the imams of the hadiths made their selections, were narrated in their life stories. These figures are not obtained by counting. Furthermore, we do not think that the imams of the hadiths did not count the hadiths they collected themselves, since it would be a waste of time and resources.

3.2. There is a very important aspect which those who are stuck on the figures narrated in the tales miss due to their inexperience in the field: They are counting the two million hadiths as if they were two million individual accounts,

each of which focuses on a different topic. However, hadith researchers deem that when one of the narrators in the hadith chain, or when a word in a hadith, changes, it is then a new and separate hadith. Therefore, a set of one hundred hadiths, which exhibit differences in terms of storyline and text flow, may well be counted as a single hadith.

3.3. As for the claim that it would be impossible for a person to fully transcribe the information they heard from a beloved person a year ago, or multiple times within a year, accuracy of many of the hadiths are doubtful:

It is possible to classify the hadiths of the Prophet into two groups. The first group is made up of the hadiths which Muslims always refer to in their daily lives. Worshipping such as Salah, Zakat and blessing after prayers can be included in this group. These have been practiced daily by the Islamic faithful since the time of the Prophet. In a sense, it is a verification of the accounts in the hadith books. Muslims have been sustaining the practices they both learned from the hadith books and inherited through generations. We can call this, "the preservation of the sunnah." Therefore, Muslims always take the last Prophet as an example in their worship, such as striving for Salah and fasting in the way he did.

Fiqh sects adopt different practices, especially in the Salahs, because they adopt only one example of practice among the hadiths for all types of worship, and disregard other examples. Therefore, the differences between sects, which can be attributed to different practices of the Prophet at different times, is a reflection of the flexibility which Allah's Messenger bestows. It is not at all proof that one of these practices is correct and the others are false. Therefore, when we accept the fact that sunnah includes a variety of practices and regards differences as positive diversity, then we should have no problems. This also means that it is impossible to talk about any contradictions.

As for the hadiths in the second group, these are rather more rarely referred to by Muslims and they are not practiced in daily life. Most of the hadiths referred to by those who create doubt and provoke anxiety around the hadiths are in this group. The majority of these hadiths are related to faith and anecdotes from history. Examples of this are the descension of Jesus Christ; the Antichrist; Mahdi; Cessase (Antichrist's guide); the suffering of the soul within the grave; Prophet Solomon visiting his ninety wives in one night; Moses slapping the angel of death; the reason why meat goes bad very quickly once in the hands of the Tribes of Israel; mice being a group of human beings in the past; killing a lizard being a good deed, etc. These narratives are the hadiths which have long been a matter of debate. Therefore the criticism towards and doubt on these are nothing new. However, what separates the majority of people who spoke of these in the past is that they did not reject the hadiths altogether. That is, they criticized specific sets of hadiths and they did not have a problem with the concept of hadiths. Expectedly, this attitude is very

easily observes in the acceptances and works of the sects which can be classified as bid’ah.

Looking at the hadiths in the second group, we see that there are about two hundred and fifty of them (without counting the different storylines, that is, different versions of the same hadith). This means that at the center of all of these discussions and rejections of the hadith corpus is about two hundred and fifty hadiths. Therefore, it is a holistic approach of rejection based on some of the hadiths in this second group, which is an unhealthy premise.

It should not be forgotten that even if all of these two hundred and fifty hadiths were to be inaccurate, there would be no shortcomings in terms of the religion. All Muslims would continue practicing the religion just as the Prophet did. Therefore, whether the content of one hundred and fifty hadiths are accurate or that only some of them are based on proven facts, the state of the narratives in this second group would not affect that of the ones in the first group which regulate Muslims’ religious life, or detract from the value of their behaviors towards practicing their religion. The number of accurate and true narratives in the first group, which regulate to Muslims’ daily life, is estimated to be between twenty and twenty five thousand.[1] This abundance would not leave any untouched aspects in one’s religious life. Furthermore, discussing the content of those other two hundred and fifty hadiths would not cause any problems. This could be accepted as an area for debate which could lead to the production of ideas, as long as it is not exaggerated or lead to the rejection of all the hadiths in the first group.

4. The problem of using every negative provision

Defenders of the understanding of “the Qur’an is enough” discourse tend to recklessly use every account that points to the unreliability of the hadiths. On the one hand, they think that hadiths are not reliable, but then they stick very firmly to other hadiths which are in their favor. They do not care whether these hadiths are accurate or not, or used correctly according to their context. The best examples to this are their stance against khalifa hadiths, and that some of sahabahs hadiths are fictionalized (!). There certainly are answers to the doubts which they create, however, it is unusual behavior to use hadiths as proof to historically denigrate hadiths. For this reason, it would be wise to stop trying to prove why hadiths are unreliable by using the very same. Because science allows for no dilemmas.

[1] See Enbiya Yıldırım, *Hadisler ve Zihinlerdeki Sorular*, Istanbul 2011, p. 127.

5. Results of total hadith rejection

5.1. The existence of the Prophet Muhammad

The people who only trust in the Qur'an are also not supposed to believe in and mention the existence of a person named "Muhammad", his parents and his life story.

5.2. No verses needed for the Prophet

If the life and words of Allah's Messenger mean nothing for the Muslims of today, the verses of thr Qur'an which mention him and stipulate obeying him would also be rendered meaningless. Thus, verses without any messages for the current Muslims, and specifically those mentioning his personal state and family affairs do not need to be in the holy book either! Then again, it is almost always impossible to comprehend the meaning of this second group of verses by looking at the text alone. This is especially true for the verses which narrate the warnings sent to the Prophet, so we need to remove all of them from the book!

5.3. Corrosion and simplification of values

Imagine that we have all of our knowledge of Islam wiped from our minds and we do not have any information about any kind of worship such as Salah, fasting and especially kalima shahadat. Then imagine we gathered a hundred people in a lecture hall. We tell them to open to a completely random page in the Qur'an and tell them to write what they understand from it onto a blank piece of paper in front of them. When we collect the papers and read them, we can see that everyone understood a different thing. This would be especially evident if the page was about worship, judgment or anecdotes.

In that situation we would have to ask ourselves, "If two hundred people cannot produce a common understanding of a page of text, what if we were to have this page read by all of the 1.7 billion Muslims in the world?" Undoubtedly, we would face 1.7 billion different outcomes. Then we would have a right to ask, "This religion is based on a book which was brought down to convert believers into being an ummah. If only one page is enough to divide opinions into 1.7 billion, how will we become an ummah?" This all means that when we take the Prophet out of the equation, everybody else substitutes themselves for the prophet and constructs a very individual understanding of the religion. It goes without saying that a religion interpreted in 1.7 billion ways would not stay as the Islam which Allah meant us to adopt. Beyond doubt, this religion would be one which everybody interprets individually, which would be quite far from how it would have come to be under Prophet Muhammad's guidance. Therefore, we need to have the interpretations of

the Prophet between the Qur'an, which is the center of Islam, and ourselves. As there cannot be an individual Islam for every person. If we fail to do this, we would then be faced with this bitter situation which we are all currently witnessing:

5.4. The danger which awaits the culture and civilization of Islam

The Prophet is the foundation of Islamic culture and civilization which Muslims have been building for around one thousand four hundred years. His words and practices are keystones of this culture and civilization. Our tradition and our world perspective were shaped by him. Undoubtedly, the last messenger took the Qur'an as a reference and the motivating power for himself, but the administering of the Qur'an was only realized by his hand. Therefore, his explanations of the Qur'an and everything else he offered to us have been the main pillars which have given Muslims their horizons and shaped their lifestyles. The culture and civilization of Islam developed around him.

To give a few examples: Having a look at the world of Islam, we can see that the values that make us who were are would be Azan, Community Salah, Friday Salah, Eid Salah, Tarawih Salah, the Hajj, together with customs such as cleaning and enshrouding the deceased, funeral prayers, greeting each other in the streets, handshaking, eating with the right hand, etc. If we were to remove all of these from our lives because they are not in the Qur'an, would there be anything left which would unite us and remind us that we are all brothers and sisters? Think of Islam without Azan, without Community Salah, would it be a devout practice at all? Would an abstract religion of Islam, which is relegated to a mere symbol, bring any joy at all to life and to the Muslims who believe in it? Of course not. Because these values help Muslims feel their very existence and by practicing them they enjoy their lives. An Islam without these values would not mean anything to them and only produce chaos and problems.

6. Verses taken as proof

The people who think that only the Qur'an is enough for Muslims also refer to some verses as proof of their belief. However, their method of reference is problematic. To give a few examples:

6.1. "*Say: Then is it other than Allah I should seek as judge while it is He who has revealed to you the Book explained in detail? And those to whom we [previously] gave the Scripture know that it is sent down from your Lord in truth, so never be among the doubters.*"[2]

[2] Al-An'am 6/114.

Those who use this verse as proof are of the opinion that the only source to be referred to is the Qur'an, everything is openly expressed in the book and therefore that which is not in the book cannot be accepted as truth. According to this, wearing silk is not forbidden for men since it is not mentioned anywhere in the Qur'an. If it were to be, Allah would have mentioned it. Because He does not forget. This is the same for other subjects which are not mentioned in the verses.

The answer:

a) Those who refer to this verse fail to notice that it addresses those who reject Islam. When we read the previous verse and the next verses together it will become clear:

"And [it is] so the hearts of those who disbelieve in the Hereafter will incline toward it and that they will be satisfied with it and that they will commit that which they are committing. [Say], Then is it other than Allah I should seek as judge while it is He who has revealed to you the Book explained in detail? And those to whom we [previously] gave the Scripture know that it is sent down from your Lord in truth, so never be among the doubters. And the word of your Lord has been fulfilled in truth and in justice.None can alter His words, and He is the Hearing, the Knowing."[3]

As seen here, the Qur'an addresses those who do not believe in it, and states that the only referee is Allah, and the proof of it is the Qur'an, that is, the last book is the true book. Since Islam addresses its audience through the Qur'an and the Prophet Muhammad claims the Qur'an to be proof of the fact that he is the messenger of Allah, is not it only natural that the Qur'an is the sole foundation against heathens?

b) The "openness of the Qur'an" which is mentioned in the verse is very easy to understand and it does not require any further explanation. Indeed, the Qur'an very clearly portrays the belief of unity free from polytheism, the fact that the Prophet Muhammad is the last messenger, and that the Qur'an itself is the last holy book.

c) As for the conclusion of this verse, "everything that is unlawful is pointed out in the Qur'an and all else is allowable", we first need to clarify that creatures such as bears, dogs, wolves, cats, hyenas, centipedes, scorpions, and worms that appear in dead animal flesh, and leeches are not mentioned in the Qur'an, are also forbidden food. So can we say that we can eat them? In addition, the unlawful acts pointed out in the Qur'an are only based on the state of the region when the verses were communicated to the Prophet. Therefore, things not related to the Arab world cannot be deemed as permissible just because they are not mentioned in the Qur'an. There are also things which did not exist when the Qur'an was brought down, such as, narcotic drugs including marijuana, heroin and LSD. It would be a disaster for

[3] Al-An'am 6/113-115.

the communities to allow use of these just because they are not mentioned in the Qur'an. This all means that for some situations, the knowledge is left to the Prophet, and then to the ummah, to judge.

6.2. *"O, you who have believed, do not ask about things which, if they are shown to you, will distress you. But if you ask about them while the Qur'an is being revealed, they will be shown to you. Allah has pardoned that which is past; and Allah is forgiving and forbearing."*[4]

Those who use this verse as proof state that what needs to be mentioned is already in the book, and as pointed out in the verse, that which is never mentioned is automatically allowable. So everything that is not intentionally forbidden must be allowable.

The answer:

a) Many verses were brought down because of a case. These narratives may not mean anything for those who do not respect the hadiths just by looking at a verse's wording, however, it is very easy to understand that the majority of the verses in the Qur'an were brought down for a reason. Therefore, denying the reason for certain verses means denying the truth, and the fact that the Prophet Muhammad responded to some of the social problems and cases that needed explanation by using revelations coming from Allah. This also means to deny social life and the problems it may lead to. Thus, within the context of this verse, some sources cite some people asking questions such as, "Who is my father?"; "Where is my lost camel?", or "Is the Hajj an annual requirement?", which led to the bringing down of verses.[5] Even if we were to admit that these narratives are unfounded, when we look at the content of the verse we can understand that certain questions were directed to the Prophet and the verse itself bans people from asking unnecessary questions. This means that it is forbidden by verses to ask unnecessary questions, and likewise creating unnecessary problems.

It is very possible to see that every verse has a context. Verses prohibit asking questions and requesting answers on certain topics because the answers would be too hard to handle. If there is no explanation for a topic, it is then considered to be allowable. Therefore, the wording in the Qur'an roughly means that if there was anything to point out, then it would have already been pointed out, and that people must not create their own problems. Therefore, we need to take the verses' contexts into consideration too.

Another significant proof that the matters which are asked about are allowable is, that if the question was unlawful, neither Allah nor His Messenger would keep silent about it. In short, the text of the verse is quite telling of the fact

[4] Al-Mai'dah 5/101.
[5] See: *Sahih al-Bukhari*, 4621-4622; Ahmad ibn Hanbal, *Musnad*, 905.

that the people who were asking questions, were questioning things that were not unlawful and rather ordinary aspects of life.

b) It would not be correct to conclude from this that something has to be mentioned in the Qur'an if it is prohibited. Because the verse makes it clear that we only should ask allowable questions. Besides, we learn from the immediate next verse that a community in the past brought itself into denial because of asking the wrong questions:

"A people asked such [questions] before you; then they became thereby disbelievers."[6]

Therefore, no questions should be asked about certain unnecessary subjects, since the answers to them might be too heavy for people and lead them to disbelief. Thus submission is demanded from believers. Here there are no limitations on the Prophet in terms of prohibition. It is a matter of answering a question within its own context.

6.3. *"This day I have perfected for you, your religion and completed My favor upon you and have approved for you Islam as your religion."*[7]

Those who use this verse as proof state that the verse very openly dictates that the religion, as it is, is complete. Therefore, we do not need any more proof than the Qur'an itself.

The answer:

a) Here, the fundamental problem is what meaning is intended by "religion being complete." According to defenders of "the Qur'an is enough" discourse, the book complements religion as being complete. However, since not all aspects of life or details of certain accounts in the verses are not explained in the Qur'an, it is not completion in a real sense, it is only a complete listing of the fundamental principles of life. Actual completion is up to Allah's Messenger. The Messenger personally practiced and materialized the religion through his actions and explanations, all of which were under Allah's control. Besides, the verse does not say that we should not pay attention to what the prophet says.

It should not be forgotten that it was the Prophet who made people aware of this verse, which says that religion is complete, and it was him again who guided the society throughout his life. He spoke the verses for twenty three years and never stopped speaking of them.

b) Those who ignore Asbab al-nuzul may deny that the verse was brought down during the Farewell Sermon, but the verse's content explicitly demonstrates the fact. Here is the full verse, together with the preceding verse:

---

[6] Al-Mai'dah 5/102.

[7] Al-Mai'dah 5/3.

"O, you who have believed, do not violate the rites of Allah or [the sanctity of] the sacred month or [neglect the marking of] the sacrificial animals and garlanding [them] or [violate the safety of] those coming to the Sacred House seeking bounty from their Lord and [His] approval. But when you come out of ihram, then [you may] hunt. And do not let the hatred of a people for having obstructed you from al-Masjid al-Haram lead you to transgress. And cooperate in righteousness and piety, but do not cooperate in sin and aggression. And fear Allah; indeed, Allah is severe in penalty. Prohibited to you are dead animals, blood, the flesh of swine, and that which has been dedicated to other than Allah, and [those animals] killed by strangling or by a violent blow or by a head-long fall or by the goring of horns, and those from which a wild animal has eaten, except what you [are able to] slaughter [before its death], and those which are sacrificed on stone altars, and [prohibited is] that you seek decision through divining arrows. That is grave disobedience. This day, those who disbelieve have despaired of [defeating] your religion; so fear them not, but fear Me. This day, I have perfected for you your religion and completed My favor upon you and have approved for you Islam as your religion. But whoever is forced by severe hunger with no inclination to sin - then indeed, Allah is forgiving and merciful."[8]

Therefore, we can interpret the verse's message as the principles of Islam to be complete, together with the Hajj. The religious structure was completed when the Prophet made his first Hajj, so to speak. So we can conclude that the verse's purpose is, "You have taken Mecca. Your prophet has completed his Hajj too. Religion now dominates this region. All worshipping activities, together with the religious system is now complete and crowned with the Hajj that Allah's Messenger made. Fear not the heretic now, fear me."

c) Those who deny the narratives about the bringing down of this verse, do they have any proof that this was the last verse to be brought down? No. Maybe other verses were brought down after this one too?! This chance is always real. Therefore, what is meant by "completion of religion", is always up to individual interpretation.

d) This verse goes hand in hand with certain provisions regarding the Hajj. However, the Qur'an does not include all stages and particularly the practices of the Hajj. This leads us to learn from the hadiths and prophetic biography, and to rethink what is being meant by the notion of "completion" pointed out in the verse.

7. The supreme status granted to the Prophet in the Qur'an

The last book of Allah strikes us with its messages and some of them are that the Prophet Muhammad was sent to us as our guide. People who describe themselves as Muslim must obey him, he carried the duty of explaining Islamic matters, etc. Therefore, the Prophet Muhammad has a mission to carry out for all of

[8] Al-Mai'dah 5/2-3. The 1st, 4th and 5th verses of the same sura regulate some religious matters within the context of the Hajj.

Muslims who ever live in this world until the day of judgment. The sources which we can learn this mission from are the hadiths and sunnahs. There is a problem with this in our day.

Scientific developments are used to a great extent in order to explain the Qur'anic verses, especially those regarding creation, therefore uncovering the wisdom behind Allah's orders. The greater purpose is to prove the miraculous nature of the Creator's book in another way. All this effort being said, who are we then to say that we do not need the Prophet Muhammad, who is the bringer of the book and who best knows the wishes of Allah, to understand the verses? This makes what we understand from the book more important and valuable than what the Prophet Muhammad understood from it. Yet he knows best the context of and the reason for every verse, because he was the receiver of the revelation which brought it. Therefore, the sole purpose of his hadiths is to explain the meaning of the Qur'an.

There is another important problem here. Defenders of "the Qur'an is enough" discourse deny all hadiths for various reasons, but they are also coming between the Prophet and the Qur'an. They are almost dictating how the Prophet and us interpret the Qur'an! They are acting as if Allah revealed the book to them and not to his Prophet! Worse still, they devalue the Prophet Muhammad's explanations of the Qur'an for various reasons, but then they act as if they were themselves the Prophet Muhammad and they stand between the Qur'an and us. But if we do not need the Prophet Muhammad, we do not need new pretend Muhammads either! This is why these defenders should not stand between the Qur'an and us.

The examples we will be giving in the following sections to demonstrate how difficult it is to interpret the verses without the hadiths, since the hadiths are the biggest obstacle that stand in the way of falsifying verses, will remind us of the unshakable status of Allah's Messenger within the world of Islam.

8. The claim that the hadiths cause division

It is claimed that the different inclinations, understandings and divisions among the ummah are mostly caused by the hadiths, that Muslims are being fragmented because of them, and that as a result, the only way to provide unity again is to take only the Qur'an as the foundation.

This approach does not reflect the truth at all. Because even if we rejected all of the hadiths and pretend that they never existed, the Qur'an itself is, by nature, open to different interpretations (in terms of belief and practice). For this reason, the Qur'an itself is enough to cause different sects and understandings to emerge. What really matters at this point is to show an understanding of various

perceptions and interpretations that will naturally emerge, and that people are tolerant and understanding of each other. Therefore, the true skills is to turn diversity into richness, avoid ostracizing other people and be able to live together with all the differences we embrace. This is the way of thinking and tolerance that should be instilled in all Muslims. Because different interpretations mean richness. Besides, even the defenders of "the Qur'an is enough" discourse differ in their interpretations of verses. They ca not be said to have a common understanding of the Qur'an. Not that this is ever possible. Because people can interpret the content differently and the Qur'an lends itself to this as well. In other words, the last book would also like to be interpreted in a number of ways.

At this point we would like to give an example of how the Qur'an itself is easily able to be interpreted in different ways.

يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ

The expression, وَأَرْجُلَكُمْ can be read in two ways, depending on the rules of the Arabic language. If we were to read this as, وَأَرْجُلَكُمْ by using the letter lam's ustun, the meaning then becomes:

"O, you who have believed, *when you rise to [perform] Salah, wash your faces and your forearms to the elbows and wipe over your heads and (wash) your feet to the heels.*[9]

But if we were to read the letter lam with kesre,وَأَرْجُلِكُمْ , then we get the following meaning:

"O, you who have believed, *when you rise to [perform] Salah, wash your faces, and your forearms to the elbows and wipe over your heads and your feet down to the heels."*

Both readings are correct in Arabic, but, for some, the second reading is of priority.[10]

9. Evaluation

Looking at the religious discussions in the world of Islam, and the reflections of these discussions on social life, we can observe that the ummah always move between exaggeration and understatement. For some people, the information conveyed in classical written Arabic works is absolute truth. For other people, which is close to this group, some works which the ummah - rightfully - greatly value are almost sacred and they cannot be criticized in any way. Because such an act would damage the belief of sunnah followers, later worsening and causing mayhem. This is why the critical point of view must be abandoned. Another group is incapable of comprehending the importance of values which make an ummah.

[9] Al-Mai'dah 5/6.
[10] Since the Prophet did not wipe his bare feet, the followers of sunnah do not prefer the second reading.

They do not have the required knowledge to interpret the situation, but they regard themselves as the authority, find it deft to attack tradition, culture and our achievements, and find faults and devalue everything. Some of these people hold the hadiths responsible for the chaos that the ummah are currently in, and tend to deny the hadiths. They also claim the ability to provide unity through the slogan, "the Qur'an is enough." Despite their sincere nature, it is obvious that these efforts fail to unite the ummah at a common point. Every one of these ideas have large numbers of supporters in every Islamic country, however, the failure of the movement is also obvious. The ummah is divided into camps.

This shows us how important composure really is. The way to gain composure is to dignify the Prophet Muhammad in the way that he deserves to be, and consider him to be a bridge between the Qur'an and us, and surrender to his authority. While doing this we should also examine and study the consistency of the narratives in all possible ways, but without consecrating any books other than the Qur'an. In this way, we can see that the majority of the disputes in the area the of hadiths are not rooted in narratives, which form the daily worship routines of Muslims, but in the suffering of the soul within the grave, the Second Coming, some anecdotes regarding previous prophets, etc. Therefore, there is no reason for exaggeration. The narratives, which are subjects of discussion, must still be discussed, but it must be known that it is convenient to use the remaining narratives as examples of the way of worshipping in the time of the Prophet. Therefore it would be unjust to spread a small scale discussion into a large corpus of hadiths.

REFERENCES

- Ahmad b. Hanbal, *Musnedul Imam Ahmad b. Hanbal*, ed. Şuayb el-Arnaût et al., Muessesetu'r-Risâle, Beirut 1997, I-L.
- Bukhari, Abu Abdullah Muhammad b. Ismail, *al-Jamiu'l-Musnedu's-Sahih (Sahih al-Bukhârî)*, ed. Muhammed Zuheyr b. Nasır en-Nasır, Dâru Tavki'n-Necât, Beirut 2001, I-IX.
- Yıldırım, Enbiya, *Hadisler ve Zihinlerdeki Sorular*, Istanbul 2011.

مشكلات خطاب الاكتفاء بالقرآن *

أ. د. أنبيا يلدرم

جامعة أنقرة – كلية الإلهيات؛ قسم الحديث: enbiyayildirim@hotmail.com

الخلاصة:

إن القرآن الكريم والأحاديث النبوية هما العنصران الأصليان في بناء وإنشاء التراث والحضارة الإسلامية؛ ولهذا ينبغي أخذ هذين العنصرين الأصليين بعين الاعتبار عند محاولة فهم كل شيءٍ يخطر في الذهن ابتداء من هيكل البناء وصولاً إلى العادات والتقاليد. وكذلك ليس من الممكن المحافظة على التراث والحضارة المشار إليها وضمان استمرارهما في العصور اللاحقة من غير هذين العنصرين الأصليين. وكل حالة معاكسة لهذه الحقيقة ما هي إلا انفصال عن القيم وتجرد منها، ومحاولة للتشبه بالآخرين واللهاث خلفهم. ورغم هذه الحقيقة الساطعة فإننا نلاحظ خلال المئة والخمسين سنة الأخيرة أن المقاربة التي تنادي بالاكتفاء بالقرآن الكريم في إعادة بناء التراث والحضارة الإسلامية واستبعاد الأحاديث من العملية كلياً تلقى آذاناً صاغية، وأصواتاً مؤيدة. وتنظر هذه المقاربة إلى الأحاديث على أنها من العوامل والمؤثرات الأساسية في المعاناة والمذلة والمهانة التي يعيشها العالم الإسلامي خلال القرنين الأخيرين، وتعتقد أن لم شمل الأمة وجمع المسلمين حول كتاب وحيد سيكون أيسر وأسهل. ومع أن وجهة النظر هذه تقدم نفسها كنظرة شمولية وجامعة، إلا أنها تصطحب معها الكثير من الأزمات والمشكلات الجديدة غير المعهودة، كما أنها تدفع بالأمة نحو مزيد من الانقسام والتمزق والتشتت. ولذلك فإن ما يجب القيام به هو حماية مكانة سيادة العنصرين الأصليين. وينبغي عند القيام بذلك عدم تجاهل بعض المشكلات القائمة أيضاً.

الكلمات المفتاحية: الحديث، السنة، القرآن، الصلاة، الأذان، النبي، الأمة

Kur’ân’la Yetinme Söyleminin Çıkmazları

Özet

İslâm medeniyet ve geleneğini inşa eden iki aslî unsur Kur’ân ve hadislerdir. Bu nedenle, mimariden âdet ve geleneklere varıncaya kadar akla gelebilecek her şey bu iki aslî unsur göz önünde bulundurularak anlaşılmalıdır. Ayrıca bundan sonraki dönemlerde de bu ikisi olmadan söz konusu medeniyet ve geleneği sürdürmek mümkün olmayacaktır. Tersi bir durum değerlerden kopuş ve başkalaşmadır. Bu yalın gerçeğe rağmen, son yüz elli yıllık süreçte hadisleri tamamen bir yana koymak suretiyle İslâm medeniyet ve geleneğini yeniden inşa etme ve Kur’ân’la yetinme şeklinde bir yaklaşım kendisine taraftar toplamaktadır. Bu yaklaşım İslâm coğrafyasının son iki yüzyıldır zillet içinde yaşamasının kökenindeki etkenlerden biri olarak hadisleri görmekte ve ümmeti tek kitap etrafında birleştirmenin daha rahat olacağını düşünmektedir. Bu bakış açısı bütünleştirici bir bakış açısı olarak kendisini takdim etmekle birlikte pek çok yeni sorunu da beraberinde getirmekte, ümmetin yeni parçalanmışlıklara sürüklenmesine neden olmaktadır. Bu nedenle yapılması gereken, iki aslî unsurun hâkimiyetini korumaktır. Bunu yaparken de, var olan bazı sorunlara gözleri kapamamaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, sünnet, Kur’ân, namaz, ezan, peygamber, ümmet

*هذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "Kur’ân’la Yetinme Söyleminin Çıkmazları" التي نشرت في العدد السابع والثامن من مجلة الإلهيات الأكاديمية. (أنبيا يلدرم، مشكلات خطاب الاكتفاء بالقرآن، ديسمبر ٢٠١٨، العدد: ٧-٨، ص ٣٩-٥٤). من الواجب أن يستند في الإقتباس إلى المقالة التركية.

Dilemmas of the Qur'an is Enough Discourse

Abstract

Qur'an and hadiths are two fundamental sources that base Islamic civilization and Islamic future. For that reason, all Islam related issues, from architecture to culture, should be interpreted with reference to them. Besides that, it is not possible to sustain Islamic civilization and future without these sources.

The counter situation is the rupture from the values and degeneration. Although this plain truth, in the last one hundred fifty years, there are increase in the number of supporters for the Qur'an is enough discourse which excludes hadith tradition. This approach hypothesizes that hadiths are the among of reasons for underdeveloped situation of the Islamic world and considers that uniting Muslim people around the Qur'an is easier to achieve.

Although this approach has potential to unity people, it causes many new problems and excludes the ummah differently. For that reason, the cure is to respect two fundamental sources of the Islam. While doing that, it is important not to ignore the current problems.

Keywords: Hadith, sunnah, Qur'an, salah, azan, prophet, ummah

إن الأحاديث دائماً ما تكون إحدى المسائل الجدلية/ الخلافية الأساسية في العالم الإسلامي. وفي هذا السياق فقد أجريت دراسات وأبحاث عدّة حول إشكالية بعض الروايات الموجودة في كتب الحديث، وإلى جانب هذه الدراسات ظهرت اتجاهات تدعو إلى ضرورة استبعاد الأحاديث كلياً. وبدأت التوجهات التي تبنت المقاربة الثانية وتحولت إلى تيار معروف باسم «القرآن يكفينا»، بدأت خلال الفترة الأخيرة تلقى رواجاً واهتماماً في العالم الإسلامي، وخاصة بين فئة الشباب. والوضع في بلدنا لا يختلف عن ذلك أيضاً. وعند الحديث عن هذا الخطاب تجري محاولة تأصيلها عن طريق بعض الروايات، والدفاع عن فكرة أن القرآن، باعتباره النص الوحيد المحفوظ بين دفتي كتاب، يكفي المؤمنين. ووفقاً لهذه الدعوة أو الفكرة فإن التركيز على القرآن وتوحيد الأمة حوله أكثر منطقية ومعقولية من الانشغال بالأحاديث التي كتبت بعد النبي ﷺ بمئة عام على الأقل، وتشكل كتلة من التناقضات.

إن هذا الخطاب يبدو للوهلة الأولى مستساغاً وجذاباً، ولكن في الواقع يجلب معه الكثير من المشكلات والتعقيدات؛ لأنه محاولة لجمع الناس وتوحيدهم حول كتاب واحد، إلا أن نهاية الأمر ونتيجته مغايرة لذلك تماماً. فالنتيجة هي وضع المسلمين أمام معضلات وأزمات جديدة.

١ - جذور الجدل:

بعد الاحتلال الإنكليزي للهند ومصر خلال القرن التاسع عشر تنامت في هذه البلاد، التي أصبحت بحالة مواجهة مباشرة مع الغرب، مشاعر الحنين إلى عصور الازدهار والقوة والعزة، وظهرت أفكار ودعوات للنهوض ولانتشال المسلمين مما وقعوا فيه من المذلة والهوان، ورأت هذه الأفكار أن النهضة الجديدة لن تكون إلا بالعودة إلى قيمنا ومثلنا. فذهب قسم من أولئك الباحثين عن هذه النهضة -كما حدث في شبه القارة الهندية- إلى ضرورة التمسك بالقرآن ووجوب استبعاد الأحاديث بغية تحقيق وحدة المسلمين، ومن ثم ألفوا جملة من

أبحاث التفسير وكتبه التي توافق أفكارهم وآراءهم وتدعمها. فحسب رأيهم دونت الأحاديث بعد عهد النبي ﷺ بفترة طويلة، ولا تتمتع بالمصداقية والثقة، والأسوأ من ذلك أنها كانت وما زالت سبباً لتفرق المسلمين وتشتتهم. لم تكن هذه الفكرة في البداية حركة متمتعة بالقوة والاستمرارية، إلا أنها فيما بعد بدأت بجذب مناصرين بعدد لا يستهان به، ولاقت صدى في الكثير من بلدان العالم الإسلامي. وما زالت هذه الدعوة تحافظ على استمرارها في يومنا هذا وبشكل أوسع انتشاراً.

يقوم أنصار المقاربة المذكورة في سبيل إثبات وجهة نظرهم وأحقيتها بأبحاث وتأليفِ كتبٍ، وكتابة رسائل وردود على مخالفيهم بمختلف لغات العالم. ولكن الأمر الذي يلفت انتباهنا في جزء كبير من ردودهم هو تخليهم عن الأسلوب الخطابي اللين، والتوجه نحو الأسلوب الاتهامي المتضمن مختلف الاتهامات. وحسب النقاد فإن أنصار هذا التيار ودعاته -خاصة في شبه القارة الهندية ومصر- هم من المتأثرين بالمستشرقين ومن يسير على نهجهم، ومن الذين ليس لديهم شيء من القيم الإسلامية، وذلك استناداً إلى دور الإنكليز في ظهور هذه الحركة وتوجهها العام. وحتى إن بعضاً منهم رغم ظهورهم بمظهر المسلم لكنهم في الحقيقة أعداء لعقيدتنا، وغايتهم هي هدم الإسلام من خلال استبعاد المصدر الثاني من مصادر ديننا الحنيف.

ولا بد من العلم أنه رغم كون الحركة المذكورة موجودة كتيار منذ مئة وخمسين عاماً، إلا أن الأفكار التي تحملها لم تظهر على يدها للمرة الأولى. حيث يذكر الإمام الشافعي في كتابه «الأم» مناظرة أجراها مع أحد الذين يرفضون الأحاديث كلياً. وإذا ما أخذنا بعين الاعتبار أنه توفي عام ٢٠٤/ ٨١٩ ندرك بكل سهولة أن جذور هذا الجدل والنقاشات تعود إلى العصور الأولى، إلا أنها لم تتحول إلى حركة مستمرة ومتماسكة بسبب ما تعانيه من ضعف علمي.

ونظراً لعدم وجود المستشرقين في العصور الأولى التي ظهرت خلالها هذه النقاشات والخلافات ينبغي علينا إذن الكف عن الاتكاء على شيء ما عند التطرق إلى مشكلاتنا، والتخلي عن الاستهزاء بعقول المسلمين وإظهارهم بمظهر المسكين الذي يتبع الآخرين في كل الأحوال، وغير القادر على الحديث عما جرى له. وكذلك يجب علينا إبقاء باب الفكر والنقد والاختلاف مفتوحاً حتى يتطور الفكر الإسلامي. وإلا فإننا نكون من خلال الضغط على المؤمنين ونبذهم وإقصائهم قد أعددنا البيئة الخصبة لحدوث الكوارث البشرية، وغطينا على إخفاقنا وقصورنا بالاستبداد. ولهذا علينا إظهار الرحمة والشفقة والتفاهم تجاه كل مسلم. ولا ننسَ أن من ينادي بالقرآن وحده إنما يرى أن الأحاديث – وبعبارة أخرى الروايات- تسببت وتسبب تفرقة المسلمين، ومن ثم فإنهم يعتقدون أنه من الأسهل توحيد الأمة حول كتاب واحد، وحتى إنهم يعترفون بصعوبة المهمة أيضاً.

٢- المنادون ب فكرة «القرآن وحده يكفي» في هذا العصر:

إذا ما نظرنا إلى ماضي/ سيرة الذين ينادون بفكرة «القرآن يكفي» في عصرنا الحالي، سواء في بلدنا تركيا أم في العالم الإسلامي بعامة، فإننا نجد حالة غريبة لدى هذه الحركة ومختلفة عن الأشخاص الذين تستند إليهم، مثل: سعيد أحمد خان، وعبد الله جكرالوي Abdullah Çekrâlevî، وأحمد الدين أمر يتساري Ahmeduddîn

Amritsârî. فأغلبهم لم يتلق تعليماً دينياً بالمعنى الحقيقي، فكل ما عندهم هو مطالعة وقراءة سطحية ضحلة، ولم يبلغوا إلى المستوى المطلوب في ميادين العلوم والمعارف الدينية مثل: العلاقة بين القرآن والسنة/ الحديث، والفقه، والتفسير وغيرها. وباختصار إنهم غير متخصصين في العلوم الإسلامية، ولهذا فإنهم لا يدركون ولا يستوعبون تماماً ما الذي تعنيه العلوم الشرعية وعما تعبر وخاصة في مجال الحديث. وبناء على ذلك فإنهم يتوقفون على بعض الروايات الواردة في كتب الحديث المعتبرة، تلك الروايات التي تعاني فعلاً من إشكال من حيث صحتها وثبوتها، ثم يعممون هذه الحالة الخاصة على كل مصادر ومدونات الحديث، ويردون الأحاديث كافة. فهؤلاء الأشخاص لا يأخذون بعين الاعتبار -بسبب قصورهم العلمي- حقيقة مهمة، ألا وهي أن النبي ﷺ لا بد أنه يمثل شيئاً للمسلمين المعاصرين، بل إنهم لا يستوعبون ذلك.

يوجد في دولتنا فئة من الناس تنادي بالاكتفاء بالقرآن. وهؤلاء لا يعرفون اللغة العربية، وإنما يتحدثون من خلال الترجمات التي قام بها بعضهم. وادعاؤهم هو: «إن كتاب الله لا يخاطب العرب وعلماءهم فقط، ومن ثم فلا يشترط العلم باللغة العربية، وإنما يمكننا معرفته وتناوله بالدراسة والحديث عنه عبر ترجماته». إلا أنهم يغفلون عن صعوبة فهم القرآن -وخاصة بعض الآيات- عبر ترجمته، وعن وجوب الرجوع إلى الفروع والاختصاصات العلمية الأخرى من أجل فهم كتاب الله. والأصح أنهم لا يعرفون صعوبة الأمر أساساً بسبب عدم توفر الحد الأدنى من العلم لديهم في هذا المجال. والحال أن للأدب العربي ولعلوم التفسير والحديث والفقه والكلام دوراً كبيراً، وتقدم مساعدة لا غنى عنها في هذا المجال. إلا أن هؤلاء الناس، بسبب قصور نظرهم وادعائهم عدم الاحتياج إلى شيء غير الترجمة التركية للقرآن الكريم، حرموا من العلوم المساعدة، واتخذوا المفهوم الذي شكّله عن القرآن من دفعهم إلى هذا الطريق ديناً. حقاً إننا أمام وضع كارثي.

٣- الاتهام الموجه من خلال عدد الأحاديث:

إن أحد أكبر الحجج التي يعتمد عليها الذين يدعون بعدم موثوقية الأحاديث هو عدد الأحاديث. حيث يرد في بعض الروايات أن كبار المحدثين بما فيهم البخاري قد اختاروا الأحاديث التي ضمنوها في كتبهم من بين مئات الآلاف من الأحاديث. وبناء على ذلك إذا ما جمعنا الروايات التي أوردها كل محدث وأحصينا عددها فإننا نكون أمام عدد هائل من الأحاديث، بحيث لا يقل عن مليوني حديث على أقل تقدير. ومن ثم فإنهم ينظرون إلى هذا العدد الضخم، ويقولون:

«لقد كانت فترة النبوة ثلاثة وعشرون عاماً. وإذا ما أجرينا عملية حسابية لعدد الأيام، ٢٣* ٣٦٥ فإننا نكون أمام ٨٣٩٥ يوماً. وإذا ما قسمنا عدد الأحاديث، وهو مليونان، على عدد الأيام ٨٣٩٥ فإن النتيجة هي ٢٣٨، أي إن النبي ﷺ تحدث كل يوم ب ٢٣٨ حديثاً. وليس من الممكن أن يكون النبي ﷺ قد تحدث بهذا القدر الكبير من الموضوعات والمسائل كل يوم. وعلاوة على ذلك إذا أراد إنسان أن يكتب ما سمعه في اليوم ذاته أو في أوقات متفرقة قبل عام عن شخص يحبه، فإنه لن يتذكرها كلها ليكتبها. وهذا الأمر يدل على أن الأحاديث التي دونت بعد النبي ﷺ بمئة عام على الأقل قد اختلطت بالكثير من الكذب، ومن ثم لا يمكن الوثوق بها والاعتماد عليها».

يشوب هذا الادعاء أخطاء ومغالطات من عدة جوانب:

١,١ . إن الروايات التي تتحدث عن عدد الأحاديث التي اختار منها أئمة الحديث أحاديثهم هي محض خيال. فهذه الأرقام ليست بالأرقام الإحصائية، أي لم تتم عملية عد وإحصاء منهجية للوصول إلى هذا الرقم. ولا نعتقد أن المحدثين أنفسهم قد أحصوا الأحاديث التي جمعوها؛ لأن ذلك إضاعة للوقت فيما لا طائل منه.

١,٢ هناك أمر مهم للغاية يغيب عمن يتمسكون بالأرقام الواردة في الروايات بسبب قلة خبرتهم وعلمهم في هذا الميدان، وهو: تقييمهم كل حديث من المليوني حديث على أنه مختلف ومتميز عن الأحاديث الأخرى كلياً. والحال أن المحدثين يعدّون كل حديث يتغير أحد رواته، أو تتغير كلمة في متنه على أنه حديث مختلف. ومن ثم فقد يكون مئة حديث يتضمن اختلافاً في الرواية أو النص حديثاً واحداً في الأساس.

١,٣ وأما بشأن دعواهم أن الإنسان إذا أراد أن يكتب ما سمعه في اليوم ذاته أو في أوقات متفرقة قبل عام عن شخص يحبه، فإنه لن يتذكرها كلها ليكتبها، ومن ثم فإن جزءاً كبيراً من الأحاديث مشبوه أو موضوع، فنقول:

يمكن تقسيم الأحاديث الواردة عن النبي ﷺ بشكل عام إلى مجموعتين. أما الأولى فهي: الأحاديث المتعلقة بالمسائل التي يكررها المسلمون ويراجعونها بشكل مستمر في حياتهم. ومن جملة ذلك العبادات، مثل: الصلاة والصيام والزكاة والحج والأذكار بعد الصلاة. فهذه المسائل مطبقة من قبل المؤمنين في الحياة اليومية بدءاً من عهد النبي ﷺ. بمعنى أنه تم تأمين الروايات ذات الصلة بها الموجودة في كتب الحديث. فالمؤمنون تناقلوا هذه المسائل والأحاديث المتعلقة بها من جيل إلى آخر عبر كتب الحديث من جهة، وعن طريق الممارسات التي توارثوها عبر العصور من جهة أخرى. ويمكننا تسمية ذلك بضبط السنة وحفظها. ومن ثم فإنهم يصلون كما صلى النبي ﷺ، ويصومون بالشكل الذي بينه. وكذلك الأمر بالنسبة للعبادات الأخرى.

وأما اختلاف المذاهب الفقهية بشأن طريقة أو شكل أداء العبادات، وخاصة الصلاة فإنما يعود إلى اختيار بعضهم العمل بواحدة من مجموعة الروايات الواردة بشأن ممارسة ما، وامتناع الآخر عن العمل بها. ومن ثم فإن الاختلافات المذهبية التي يمكن تقييمها بأنها تطبيقات وممارسات النبي المختلفة في أوقات متفرقة هي انعكاس للمرونة التي أبداها رسول الله ﷺ، وليست دليلاً أو إشارة إلى صحة إحدى هذه الممارسات، وخطأ الأخرى. ولذلك فإننا عندما نقول إن كل ممارسة من الممارسات هي من السنة، ونفهم هذه الاختلافات في سياق التنوع ينتهي الإشكال. لذا لا يمكن الحديث هنا عن أي تناقض أبداً.

وأما فيما يتعلق بالروايات الموجودة في المجموعة الثانية فهي الأحاديث التي لا تتكرر في حياة المسلمين اليومية بشكل مستمر، وإنما يقوم بها المسلمون بين الحين والآخر. وأغلب الروايات التي أثيرت حولها الشبهات، أو التي تعاني من الاضطراب هي ضمن هذه المجموعة. ويتعلق جزء مهم من هذه الروايات بالعقيدة

وقصص وأخبار الأمم والعصور الماضية. ومن أمثلة هذه المجموعة الروايات التي تتحدث عن المسائل الآتية: نزول عيسى عليه السلام والمعجزات والدجال والمهدي والجساسة وعذاب القبر والقدر وجولة النبي سليمان على تسعين من نسائه في ليلة واحدة، وضرب موسى عليه السلام ملك الموت، وتسبب بني إسرائيل بفساد اللحم، والفأر بشر ممسوخ، وقتل الوزغ فعل مثاب. وهذه الأحاديث محل خلاف وجدل منذ عهد طويل. ومن ثم فإن الشبهات المثارة حولها والانتقادات الموجهة لها ليست بالأمر الجديد. إلا أن الأمر المهم الذي يميز الأغلبية الساحقة من الذين تكلموا في هذه الروايات في السابق من أمثالهم في الوقت الحاضر هو عدم ردهم الأحاديث جملة وتفصيلاً. أي انتقدوا الروايات في موضوعات ومجالات معينة، ومن ثم ليست لديهم مشكلة مع الأحاديث بكليتها. ونلاحظ هذا الأمر بكل وضوح إذا ما ألقينا نظرة سريعة على كتابات المذاهب الموصوفة بالبدعة والابتداع وآرائهم.

عند النظر في الروايات الموجودة ضمن المجموعة الثانية نجد أنها تتألف -بغض النظر عن الطرق المختلفة للحديث الواحد- من قرابة مئتين وخمسين رواية مفردة. إذن إن الأحاديث التي دائماً ما تكون مثاراً للجدل والخلاف، وتُخلق بسببها الشبهات حول الروايات، وتُقدم كمثال ليكون حجة وذريعة لإنكار كل مدونات الحديث جملة وتفصيلاً إنما هي قرابة مئتين وخمسين رواية فقط. ومن ثم فإن المقاربة التي تعتمد على بعض الروايات الواردة في المجموعة الثانية لترفض بسببها كل مصنفات الحديث وكتبه مقاربة تعميمية غير سليمة.

ولا ننس أيضاً أنه حتى لو تم رد كل هذه الروايات التي يبلغ عددها مئتين وخمسين حديثاً وعُدّت موضوعة فلا يحدث نقص في الدين. فالمسلمون مستمرون في أداء واجب العبودية كما كان في عهد النبي ﷺ. ومن ثم فلا فرق سواء أكان مضمون الروايات تلك صحيحاً أم غير صحيح، وسواء أُعتمِد على قسم منها أم لم يُعتمد. وإن وضع الروايات في هذا المجال وحالها لا يضر بالروايات الواردة في المجموعة الأولى؛ تلك التي تنظم الحياة الدينية لدى المسلمين، ولا تنقص شيئاً من إسلام المؤمنين. لأن عدد الروايات الحسنة والصحيحة الواردة في المجموعة الأولى التي تنظم الحياة اليومية للمؤمنين يُقدر بعدد يتراوح بين العشرين إلى خمسة وعشرين ألف حديث. وهذا العدد من شأنه ألا يترك فراغاً في حياة المؤمنين الدينية. ولا توجد أية مشكلة أو ضير في الخلاف والجدل القائم بشأن محتوى الروايات المئتين والخمسين أبداً. ويمكن عدّ هذه الروايات مجالاً للمناظرة والحوار وإعمال الفكر. والأمر المطلوب هنا هو عدم نقل هذا الجدل أو الخلاف الحاصل في مجال صغير وضيق إلى الميدان الأوسع والأرحب الذي يضم غالبية الأحاديث، ومن ثم جعله ذريعة لإنكار الأحاديث وردها كافة.

٤- مشكلة استعمال كل أداة سلبية:

لا يتوانى القائلون بضرورة الاكتفاء بالقرآن وحده عن استخدام أداة/ آلية الرواية التي من شأنها أن تدعم توجههم في عدم موثوقية الأحاديث، وتشكل ذريعة لهم في ذلك. فهم من جهة يذهبون إلى أنه لا يمكن الاعتماد على الأحاديث والوثوق بها، ومن جهة أخرى لا يفتؤون وبكل تجرؤ عن تكرار الروايات، دون مراعاة مسألة صحتها من عدمه، وحتى أحياناً ينتزعونها من سياقاتها بما يدعم أفكارهم. إنه لأمر مثير للحيرة

والاستغراب أن يلجأ هؤلاء إلى استخدام أداة الرواية لإثبات الدور السلبي الذي أدته الروايات خلال المراحل التاريخية، وإيراد أمثلة على ذلك، مثل الروايات التي تتحدث عن اعتراض الخلفاء على رواية الحديث، وأن بعض الصحابة وضعوا الحديث! مع أن هذه الشبهات التي أثاروها يمكن الرد عليها ودحضها بصورة علمية. ولهذا يتوجب عليهم التخلي عن محاولة إثبات سبب عدم موثوقية الأحاديث بالاعتماد على الرواية التي لا يثقون بها بالأساس. لأنهم بذلك يستعملون معايير مزدوجة، والبحث العلمي لا يقبل ازدواجية المعايير أبداً.

٥- نتائج رفض الأحاديث جملة وتفصيلاً:

١,٥. قضية وجود محمد ﷺ: إن من شأن فكرة (أو مبدأ) اتخاذ القرآن المصدر الوحيد المعتمد أن تستوجب على الذين يتبنونها عدم التصديق بمجيء رجل اسمه «محمد» إلى الدنيا، ولا تصديق أي من المعلومات التي تتحدث عن شخصيته وقصة حياته وعن أبيه وأمه ورسالته وكل شيء متعلق به.

٢,٥. انتفاء الحاجة إلى الآيات المتعلقة بالنبي ﷺ: فطالما أن حياة النبي ﷺ وأقواله وأفعاله لا تعني شيئاً للمسلمين في يومنا هذا، إذن فلا معنى لبقاء الآيات التي تتحدث عنه وتأمر بطاعته واتباعه في القرآن الكريم. وكذلك لا حاجة لاستمرار وجود الآيات التي لا تحمل رسالة للمؤمنين اليوم، وخاصة تلك التي تتحدث عن أحوال النبي الشخصية أو عن علاقته وأحواله العائلية مع أهل بيته! وفضلاً عن ذلك فطالما أن الأمر كذلك فإنه لمن المستحيل تقريباً فهم مقاصد آيات المجموعة الثانية وإدراك مراميها بشكل تام. وخاصة الآيات التي تحمل تنبيهاً للنبي ﷺ. ومن ثم يتوجب إخراجها كلها من الكتاب!

٣,٥. تمزيق القيم، والتخلي عنها والاستهانة بها: لنفرض جدلاً أننا مسحنا المعلومات الموجودة في أذهاننا حول الإسلام كافة ورمينا بها جانباً، ولنفترض أنه لا يوجد في ذهننا أي معلومة بشأن الإسلام بما في ذلك العبادات؛ مثل: الصلاة والصيام والحج وغيرها، وقبل كل ذلك كلمة الشهادة، ثم نجمع مئتي شخص لا على التعيين في قاعة ما، ونفتح صفحة من القرآن الكريم عشوائياً، ونقول للحاضرين في القاعة: «اكتبوا ما فهمتموه من الصفحة على الورقة الموجودة أمامكم». عندما نجمع الأوراق سنجد أن كل شخص فهم أشياء مختلفة عما فهمه الآخرون. وإذا كانت الصفحة التي فتحناها وطلبنا فهمها تتحدث عن العبادات والأحكام أو عن قصص الأمم السابقة فإن المعاني والأفهام ستكون أكثر تبايناً واختلافاً لدى هؤلاء الأشخاص.

وهنا لا بد لنا من سؤال أنفسنا السؤال الآتي: «إن لم يكن بإمكان مئتي شخص استخراج فكرة مشتركة من نص الصفحة، فيا ترى كيف ستكون النتيجة إذا وزعنا هذه الصفحة على العالم الإسلامي بأسره المتكون من قرابة مليار وسبعمئة مليون إنسان، وطلبنا منهم قراءتها وفهمها؟» لا شك أننا في هذه الحالة سوف نكون أمام مليار وسبعمئة مليون نتيجة مختلفة ومتباينة. وحينها سيكون من حقنا السؤال: إن هذا الكتاب منزل لجعل المؤمنين به وبالدين الذي جاء به أمة واحدة. وها نحن نرى أنه حتى الصفحة الواحدة منه عاجزة عن توحيد الناس، إذ تفرقهم إلى مليار وسبعمئة مليون فرقة، فأية أمة ستكون هذه الأمة؟ إذن؛ في الواقع حينما نستبعد النبي ﷺ ونلغي دوره فإن كل إنسان يضع نفسه مكان سيدنا محمد، ويعمل على إنشاء الدين حسب تصوراته

الشخصية. ولا حاجة لكثير بيان عن درجة اختلاف ذلك الدين الذي يضعه مليار وسبعمئة مليون إنسان، لكلٍّ منهم تصوراته المتباينة والمختلفة عن الآخر، عن دين الإسلام الذي أنزله الله تعالى. لا شك أبداً أن هذا الدين لن يكون الدين الذي تشكل تحت قيادة سيدنا محمد ﷺ وإرشاده، وإنما سيكون الدين الذي فسره كل شخص حسب تصوراته وقدراته العقلية. ولهذا نحن مضطرون لأن نعتمد في ديننا على القرآن وعلى النبي محمد الذي يُعد صلة وصل بيننا وبين القرآن. لأن الإسلام لا يكون على حسب هوى كل إنسان. وإن لم نفعل ذلك فإننا سنكون أمام المشهد المؤلم الذي رأيناه في الأعلى.

٤,٥. خطر محدق بالثقافة والحضارة الإسلامية: يُعد النبي ﷺ أحد الدعامات الأساسية للثقافة والحضارة التي أنشأها المسلمون على مدى ما يزيد عن أربعة عشر قرناً. فأقواله وأفعاله تشكل قاعدة هذه الثقافة والحضارة. وتشكل من خلالها تراثنا وأعرافنا وعاداتنا، وتحددت عن طريقه نظرتنا للحياة. ولا شك أن آخر الأنبياء استرشد بالقرآن الكريم واتخذه القوة المحركة والمحفزة له، كما كان تطبيقه وانعكاسه على الحياة وتجسده على أرض الواقع متحققاً على يد هذا النبي الكريم. ومن ثم يُعد كل ما أضافه إلى الحياة من تلقاء نفسه بما في ذلك تفسير القرآن وبيانه عناصر أو عوامل رئيسة من شأنها أن تفتح الآفاق أمام المسلمين، وتحدد نمط الحياة عندهم. فالثقافة والحضارة الإسلامية إنما نشأت وتطورت وتوسعت من خلال الاعتماد عليه، والاسترشاد بهديه وتوجيهاته.

فعلى سبيل المثال، إذا ما ألقينا نظرة سريعة على العالم الإسلامي نجد قيماً مشتركة لا تُعد ولا تحصى، وهي التي جعلت لنا مكانة وشخصية متميزة بين الأمم الأخرى. ومن ذلك: الأذان وصلاة الجماعة وصلاة الجمعة وصلاة العيدين وصلاة التراويح والأضحية خارج عبادة الحج وإلقاء السلام والمصافحة وتناول الطعام باليد اليمنى...إلخ. فإذا ما استبعدنا هذه القيم من حياتنا وألقينا بها جانباً بذريعة عدم ورودها في القرآن الكريم، فهل يتبقى شيء يجمعنا أو يعطينا الإحساس بالأخوة؟ هل يمكن الحديث عن إسلام دون أذان، أو عن تدين دون صلاة الجماعة؟ هل بإمكان دين تم تجريده من كل شيء، وحول إلى مجرد رمز أن يمنح السعادة المنشودة للحياة وللمسلمين الذين يعتنقونه ويؤمنون به؟ لا طبعاً. لأن المؤمنين يشعرون بوجودهم من خلال هذه القيم، ويحسون بالسعادة من خلال القيام بها. ومن الجلي أن إسلاماً من دون هذه القيم لن يمنحهم شيئاً غير الفوضى والأزمات والمآزق.

٦- الآيات التي يُستدل بها:

إن الذين يرفعون شعار «القرآن يكفينا» يذكرون بعض آيات القرآن لتأييد مزاعمهم وادعاءاتهم. إلا أن طرق استدلالهم بهذه الآيات القرآنية تعاني من قصور وعيوب، ويشوبها الإشكال. ومن أمثلة ذلك:

١,٦. قال تعالى: ﴿أَفَغَيْرَ ٱللَّهِ أَبْتَغِي حَكَمًا وَهُوَ ٱلَّذِيٓ أَنزَلَ إِلَيْكُمُ ٱلْكِتَٰبَ مُفَصَّلًا ۚ وَٱلَّذِينَ ءَاتَيْنَٰهُمُ ٱلْكِتَٰبَ يَعْلَمُونَ أَنَّهُۥ مُنَزَّلٌ مِّن رَّبِّكَ بِٱلْحَقِّ ۖ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ ٱلْمُمْتَرِينَ ﴿١١٤﴾﴾ [الأنعام].

فالذين يستدلون بهذه الآية يقولون إنها تقول: المرجع الوحيد الذي يُحتكم إليه هو القرآن، فكل شيء

مفصل وموضح في الكتاب، لذا فلن يقبلوا بأي شيء لم يذكر فيه. ووفقاً لهذه الرؤية فإن لبس الرجال الحرير ليس بحرام، لأنه لم يذكر في القرآن. إذ لو كان حراماً لذكره الله تعالى في القرآن حتماً. فهو منزه عن النسيان والسهو. وكذلك الأمر بالنسبة للأمور الأخرى التي لم ترد في الآيات القرآنية.

الرد:

أ) أولاً إن من يستدل بهذه الآية يُغفل أنها تخاطب المنكرين للإسلام. فالأمر يتضح إذا ما عدنا إلى الآيات التي قبلها والتي بعدها: ﴿وَلِتَصْغَىٰٓ إِلَيْهِ أَفْـِٔدَةُ ٱلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِٱلْـَٔاخِرَةِ وَلِيَرْضَوْهُ وَلِيَقْتَرِفُوا۟ مَا هُم مُّقْتَرِفُونَ ﴿١١٣﴾ أَفَغَيْرَ ٱللَّهِ أَبْتَغِى حَكَمًا وَهُوَ ٱلَّذِىٓ أَنزَلَ إِلَيْكُمُ ٱلْكِتَٰبَ مُفَصَّلًا ۚ وَٱلَّذِينَ ءَاتَيْنَٰهُمُ ٱلْكِتَٰبَ يَعْلَمُونَ أَنَّهُۥ مُنَزَّلٌ مِّن رَّبِّكَ بِٱلْحَقِّ ۖ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ ٱلْمُمْتَرِينَ ﴿١١٤﴾ وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا ۚ لَّا مُبَدِّلَ لِكَلِمَٰتِهِۦ ۚ وَهُوَ ٱلسَّمِيعُ ٱلْعَلِيمُ ﴿١١٥﴾﴾ [الأنعام].

فكما يتبين من هذه الآيات فإن القرآن يخاطب الذين لا يؤمنون به، ويبين أن الحكم الوحيد هو الله تعالى، ودليل ذلك القرآن، وبعبارة أخرى: القرآن هو الكتاب الأخير المنزل بالحق. فلأن الإسلام يخاطب المنكرين والكفار عبر القرآن، ويقدم القرآن دليلاً على نبوة سيدنا محمد فمن الطبيعي جداً أن يكون القرآن هو المعتمد والمستند الوحيد في مواجهة الكفار.

ب) إن المقصود من عبارة «الكتاب مفصلاً» الواردة في الآية واضح ومفهوم لا يحتاج إلى كثير شرح وبيان. فالقرآن قد بين فعلاً عقيدة التوحيد البعيدة عن الشرك، ونبوة سيدنا محمد ﷺ، وأنه كتاب حق بشكل مفصل وواضح لا يعتريه أي غموض.

ج) وأما فيما يتعلق بالاستنتاج من الآية: «كل محرم مذكور في القرآن، وكل ما دون ذلك فهو مباح» فيجب أولاً أن نبين أنه لم يذكر في القرآن حظر أكل مخلوقات كثيرة، مثل: الدب والكلب والذئب والهر والضبع والجرذ والحريش والعقرب وديدان الجيف والعلق. فهل يمكن القول بجواز أكل هذه الحيوانات؟ وكذلك فإن الأشياء المحظورة المذكورة في القرآن الكريم محصورة بالمنطقة الجغرافية في عصر نزول الآيات. ومن ثم لا يمكن القول إن الأشياء التي لم تكن معهودة عند العرب مباحة بذريعة عدم ورودها في القرآن. وإلى جانب ذلك، هناك الكثير من المواد الضارة التي تم تطويرها فيما بعد ولم تكن معروفة زمن نزول القرآن، كالمخدرات على سبيل المثال. فالقول بإباحة الحشيش والكوكايين والهيروين وغيرها من المواد الخطرة بذريعة عدم ذكرها في القرآن يؤدي إلى دمار المجتمعات. هذا يعني أن حكم بعض الأمور تُرك للنبي ﷺ، وللعلماء من أمته من بعده.

٢. ٦ ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ لَا تَسْـَٔلُوا۟ عَنْ أَشْيَآءَ إِن تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ وَإِن تَسْـَٔلُوا۟ عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ ٱلْقُرْءَانُ تُبْدَ لَكُمْ عَفَا ٱللَّهُ عَنْهَا ۗ وَٱللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ ﴿١٠١﴾﴾ [المائدة].

من يستدل بهذه الآية يقول: إن ما يجب ذكره فقد ورد في القرآن، وما لم يُذكر فهو مباح كما تبين الآية ذاتها ذلك. ووفقاً لذلك فإن كل ما لم يرد بشأنه حظر وتحريم في القرآن فهو مباح.

الرد:

أ) لقد نزل الكثير من الآيات القرآنية بناء على سبب ما. قد لا يكون لهذه الروايات قيمة بالنسبة لمن لا يعترفون بالأحاديث، ولكن يمكن أن يفهم من قسم مهم من هذه الآيات – حتى بإلقاء نظرة سريعة على نصها – أنها إنما نزلت لسبب ما. ولهذا فإن إنكار مسألة أن لبعض الآيات أسباب نزول إنكار لحقيقة أن النبي ﷺ كان في كثير من الأحيان يقدم الحلول لبعض المشكلات التي يواجهها المجتمع، أو يجيب عن بعض المسائل التي تحتاج إلى توضيح عن طريق الوحي الذي ينزل عليه من الله تعالى بشأنها. وهذا بدوره يُعد تجاهلاً للحياة الاجتماعية، وللمشكلات التي يمكن أن تظهر فيها. حيث يرد في المصادر بشأن هذه الآية أنها نزلت بسبب أسئلة سألها بعض الناس، مثل: «من أبي؟»، و«أين ناقتي المفقودة؟»، و«هل الحج فرض كل عام؟»[1]. فحتى لو افترضنا أن هذه الروايات لا أصل لها، فإننا عندما ننظر إلى هذه الآية نفهم منها أن النبي ﷺ سئل عن أشياء، وجاءت هذه الآية فمنعت السؤال عن كل ما يخطر في الذهن من أشياء ثانوية لا طائل منها. وهذا يعني أن الآية تنهى عن توجيه أسئلة لا لزوم لها، وتمنع من خلق مشكلات نحن بغنى عنها.

فكما يتبين مما سبق يوجد سياق معين داخل الآية. فهي تنهى عن توجيه الأسئلة وطلب إجاباتها في مسائل معينة، لأن السائل سوف يستاء من هذه الإجابات، وفيها إشارة إلى أن المسألة تبقى ضمن المباحات طالما سكت عنها ولم يرد توضيح بشأنها. فمن الواضح أن الأسلوب التعبيري الذي استخدمه القرآن هنا هو ضمن إطار القول: إن كان هناك ما يجب قوله فنحن سنقوله، وأما أنتم فلا تثيروا المشكلات من تلقاء أنفسكم. ولهذا يجب أخذ السياق بعين الاعتبار.

وكذلك ما يدل على أن ما تم السؤال عنه إنما كان بشأن الأشياء المباحة هو: فلو كان ما تم السؤال عنه شيئاً محرماً لما سكت عنه الله تعالى ولا رسوله. والحاصل: يتبين من نص الآية وبشكل جلي أن الأشياء التي سئل عنها ليست من المحرمات، وإنما من الأشياء العادية التي يسأل عنها الناس عادة.

ب) إن الاستنتاج من هذه الآية أن الأمور المحرمة لا بد أن تكون مذكورة في القرآن استنتاج غير صحيح. لأن الحديث في الآية يجري بشكل واضح للغاية عن إباحة المسائل التي يخطر في الذهن السؤال عنها. وفضلاً عن ذلك فقد ذكر في الآية اللاحقة أن أمة سابقة وقعت في الإنكار بسبب الأشياء التي ألحت بالسؤال عنها، إذ جاء في هذه الآية: ﴿قَدْ سَأَلَهَا قَوْمٌ مِّن قَبْلِكُمْ ثُمَّ أَصْبَحُوا بِهَا كَافِرِينَ ۝١٠٢﴾ [المائدة].

هذا يعني أن الأمور التي تتم محاولة جعلها واجبةً عن طريق الإلحاح بالسؤال عنها من شأنها أن تثقل كاهل الناس، ومن ثم قد تفتح الباب أمام إنكارها والكفر بها. ولهذا يُطلب من الناس التسليم. فلا يوجد هنا تقليص أو تقييد لتحريم بعض الأشياء من النبي ﷺ، وإنما الأمر هنا هو الإجابة عن الأسئلة الموجهة ضمن سياقها.

٦,٣. ﴿ٱلْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ ٱلْإِسْلَٰمَ دِينًا﴾ [المائدة: ٣]. يقول

---

(١) انظر البخاري، ٤٦٢١ – ٤٦٢٢؛ أحمد بن حنبل، المسند، ٩٠٥.

الذين يستدلون بهذه الآية: إنها تبين وبشكل صريح جداً أن الدين قد اكتمل. ولهذا فلسنا بحاجة إلى أي دليل آخر ما عدا القرآن الكريم.

الرد:

أ) إن الإشكال الأساس هنا هو في المقصود من اكتمال الدين. فوفق الذين ينادون بالاكتفاء بالقرآن فقط فإن كل أمور الدين قد اكتملت بالكتاب. ولكن نظراً لأن كل الأمور أو تفاصيل بعض الأمور الواردة في الآيات لم تذكر كلها في القرآن فإن هذا الاكتمال ليس بالاكتمال بالمعنى الحقيقي، وإنما اكتمال للأمور والأعمدة أو الأركان الرئيسة. وأما الاكتمال الفعلي أو الإجرائي فترك لرسول الله. فقد قام عن طريق أفعاله وتفسيراته بتطبيق الدين تطبيقاً عملياً وتجسيده على أرض الواقع وبإشراف وتوجيه من الله تعالى. وفضلاً عن ذلك فليس في الآية أية إشارة إلى عدم الإصغاء لأقوال النبي ﷺ.

ولا ننس أن الذي قرأ هذه الآية التي تتحدث عن اكتمال الدين على الناس إنما كان النبي ﷺ، وهو الذي قام بإرشاد المجتمع طوال سنوات حياته. فهو لم يتوقف عن تلاوة الآيات وبيانها على مدى ثلاثة وعشرين عاماً.

ب) من لا يولي أهمية لأسباب النزول قد ينكر مسألة نزول هذه الآية في حجة الوداع، إلا أن نص الآية يبيّن ذلك صراحة. فالآية تكتمل بالآية التي قبلها، وهي: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تُحِلُّواْ شَعَٰٓئِرَ ٱللَّهِ وَلَا ٱلشَّهْرَ ٱلْحَرَامَ وَلَا ٱلْهَدْيَ وَلَا ٱلْقَلَٰٓئِدَ وَلَآ ءَآمِّينَ ٱلْبَيْتَ ٱلْحَرَامَ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِّن رَّبِّهِمْ وَرِضْوَٰنًا ۚ وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَٱصْطَادُواْ ۚ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَـَٔانُ قَوْمٍ أَن صَدُّوكُمْ عَنِ ٱلْمَسْجِدِ ٱلْحَرَامِ أَن تَعْتَدُواْ ۘ وَتَعَاوَنُواْ عَلَى ٱلْبِرِّ وَٱلتَّقْوَىٰ ۖ وَلَا تَعَاوَنُواْ عَلَى ٱلْإِثْمِ وَٱلْعُدْوَٰنِ ۚ وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ ۖ إِنَّ ٱللَّهَ شَدِيدُ ٱلْعِقَابِ ٢ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ ٱلْمَيْتَةُ وَٱلدَّمُ وَلَحْمُ ٱلْخِنزِيرِ وَمَآ أُهِلَّ لِغَيْرِ ٱللَّهِ بِهِۦ وَٱلْمُنْخَنِقَةُ وَٱلْمَوْقُوذَةُ وَٱلْمُتَرَدِّيَةُ وَٱلنَّطِيحَةُ وَمَآ أَكَلَ ٱلسَّبُعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى ٱلنُّصُبِ وَأَن تَسْتَقْسِمُواْ بِٱلْأَزْلَٰمِ ۚ ذَٰلِكُمْ فِسْقٌ ۗ ٱلْيَوْمَ يَئِسَ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ مِن دِينِكُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَٱخْشَوْنِ ۚ ٱلْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ ٱلْإِسْلَٰمَ دِينًا ۚ فَمَنِ ٱضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِّإِثْمٍ ۙ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ٣﴾ [المائدة].

وفي هذه الحالة يمكن أن نفهم أن المقصود من الآية إنما هو اكتمال أركان الإسلام الرئيسة بالحج. فكأنما عقد النبي ﷺ سقف بناء الدين من خلال الحج، أي عن طريق أدائه هذه العبادة بنفسه. ومن ثم بإمكاننا استقراء الآية وفق ما يلي: «لقد فتحتم مكة وأخذتموها، وأدى النبي فريضة الحج. فأصبح الدين مهيمناً على هذه البلاد، وتم تتويج كل العبادات وإتمام النظام العام عبر حجة رسول الله. فلا تخشوا الكافرين، وإنما اخشوني أنا ربكم».

ج) هل لدى من ينكرون الروايات الواردة حول نزول هذه الآية دليل على أن هذه الآية هي آخر آية نزلت من القرآن؟ لا، لا يوجد.

ألا يحتمل أن تكون هناك آيات أخرى نزلت بعد هذه الآية؟ بلى، هذا الاحتمال وارد جداً. وفي هذه الحالة فإن المقصود باكتمال الدين أصبح حسب التفسير الشخصي لكل إنسان.

د) وردت هذه الآية إلى جانب بعض الأحكام المتعلقة بالحج. ولكن لا يرد في القرآن إجراءات الحج كافة ولا كيفية أدائها. وهذا الأمر من شأنه أن يوجهنا إلى الأحاديث والسير، ويدفعنا إلى إعادة التفكير بالمقصود من الاكتمال المذكور في الآية.

٧- المكانة السامية الممنوحة للنبي في القرآن:

إذا ما تمعنا في كتاب الله تعالى نجد فيه أموراً لافتة للنظر بشأن رسول الله، ومن ذلك أنه يضع النبي ﷺ أمامنا هادياً ومرشداً، ويوجب على كل مسلم طاعته واتباعه، ويبين أنه المفسر للقرآن والشارح له. لذا فإن هناك رسالة يتوجب على سيدنا محمد إيصالها إلى جميع المسلمين حتى قيام الساعة. وأما المصدر الذي نطلع فيه على تلك الرسالة فهو الأحاديث والسنن. ولكن المشكلة القائمة في عصرنا هي:

الاعتماد اليوم كثيراً على التطورات العلمية الهائلة في تفسير القرآن الكريم، وخاصة آياته الكونية. فتُستخرج حكم وأسرار جديدة من كلام الله عز وجل، ويجري العمل على إثبات إعجاز كتاب الخالق سبحانه وتعالى من زوايا جديدة ومختلفة. وخلال كل ذلك يسود فكر متمثل بانتفاء الحاجة إلى سيدنا محمد لفهم هذه الآيات، أي عدم الحاجة إلى الذي جاء بهذا الكتاب، وأعلم الناس بمراد الله تعالى! ويترتب على هذا الأمر نتيجة خطيرة ألا وهي: عدّ فهمنا لكتاب الله أهم وأكبر قيمة من فهم سيدنا محمد ﷺ. والحال أنه هو أعلم الناس بسياق الآيات، وأسباب نزولها، لأنه هو الذي تلقى الوحي عن ربه. ولذلك فإن أحاديثه كلها آتية في إطار تفسير القرآن وبيانه.

وهنا توجد مشكلة خطيرة أخرى، وهي: أنّ أصحاب دعوة الاكتفاء بالقرآن وحده يستبعدون الأحاديث كافة بشتى الحجج والذرائع، إلا أنهم يتدخلون بين النبي والقرآن. وكأنهم يملون على النبي ﷺ وعلينا كيف يُفهم القرآن! إنهم يتصرفون وكأن القرآن أوحي إليهم وليس إلى رسول الله ﷺ! والأنكى من ذلك أنهم بينما يستبعدون بمختلف الذرائع تفسير محمد الواحد للقرآن، فإن كل واحد منهم يضع نفسه مكان محمد ويقدمون لنا الآلاف من «محمد»، ويقحمون أنفسهم بيننا وبين القرآن. فإن لم يكن هناك حاجة إلى سيدنا محمد، فلا حاجة لنا إلى «المحمّدين الجدد» الذين تقمصوا دوره!! ولهذا يجب عليهم عدم الدخول بيننا وبين القرآن.

إن الأمثلة التي سوف نوردها حول مدى صعوبة فهم الآيات من غير الأحاديث، وحول دور الأحاديث المهم في الحيلولة دون تحريف معاني الآيات سوف تذكرنا مرة أخرى بمكانة رسول الله الراسخة ضمن دائرة الإسلام.

٨- الادعاء أن الأحاديث سبب للتفرقة:

هناك ادعاء يذهب إلى أن الفرق والتيارات والأفكار المختلفة والمتباينة بين الأمة الإسلامية إنما ناتجة

بدرجة كبيرة من الأحاديث، وبسببها تشتت المسلمون وتمزق صفهم. ومن ثم فإن سبيل تحقيق الوحدة بين المسلمين وإعادة لم شملهم إنما هو الاكتفاء بالقرآن والتمسك به وحده.

إن هذه المقاربة لا تعكس الحقيقة والواقع أبداً. لأننا حتى لو استبعدنا الأحاديث كلها وافترضنا عدم وجودها، فإن القرآن نفسه ذو بنية مهيأة (في ميدان العقيدة والعمل) لأفهام مختلفة ومتباينة. ولهذا فإن القرآن وحده كفيل بظهور المذاهب والتيارات المختلفة. فالأمر المهم هنا هو التعامل مع التصورات والتفسيرات المختلفة التي لا بد من ظهورها بوعي، حيث ينبغي على الناس إبداء التفاهم والتسامح تجاه بعضهم بعضاً. ومن ثم فإن البراعة والكفاءة هي القدرة على تحويل هذا الاختلاف إلى غنى، وعدم إقصاء الآخرين، والتعايش مع الاتجاهات والآراء المختلفة. فهذا هو الوعي والفكر الذي يجب نشره بين المسلمين. لأن التفسيرات المختلفة مصدر غنى. وفضلاً عن ذلك فإن ما فهمه أصحاب فكرة الاكتفاء بالقرآن من الآيات ليس بالأمر ذاته عند جميعهم. فمن المستحيل القول: إن لديهم أفهاماً مشتركة بشأن القرآن. فهذا الأمر بطبيعة الحال ليس ضمن حدود الممكن. إذ إن التصورات والأفهام قد تكون متباينة، وكذلك فإن نص القرآن قد يؤدي إلى معان متنوعة. وبعبارة أخرى فإن الكتاب الخاتم ذاته يطلب تفسيرات متنوعة.

وأود أن أعطي مثالاً هنا من خلال اللغة العربية لإظهار مدى قابلية القرآن نفسه لتفسيرات مختلفة ومتباينة: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا قُمۡتُمۡ إِلَى ٱلصَّلَوٰةِ فَٱغۡسِلُواْ وُجُوهَكُمۡ وَأَيۡدِيَكُمۡ إِلَى ٱلۡمَرَافِقِ وَٱمۡسَحُواْ بِرُءُوسِكُمۡ وَأَرۡجُلَكُمۡ إِلَى ٱلۡكَعۡبَيۡنِۚ﴾ [المائدة: ٦].

إن عبارة «**وَأَرْجُلَكُمْ**» يمكن قراءتها بصيغتين وفق قواعد اللغة العربية. وهي بفتح اللام، وكسرها. فإن قرأناها بفتح اللام فإن المعنى يكون: «واغسلوا أرجلكم إلى الكعبين». وأما إن قرأنا هذه العبارة بكسر اللام «**وَأَرْجُلِكُمْ**» فإن المعنى يكون: «وامسحوا بأرجلكم إلى الكعبين». والقراءتان صحيحتان حسب قواعد اللغة العربية، ولكن يرى -بعضهم- أن القراءة الثانية أولى(٢).

٩- تقييم:

عند النظر إلى النقاشات والحوارات والجدالات الجارية في العالم الإسلامي على صعيد الميدان الديني، وانعكاساتها على الحياة الاجتماعية يُلاحظ أن الأمة في غالبيتها قد انقسمت بين إفراط وتفريط. فشريحة ترى أن المعلومات الواردة في المؤلفات الكلاسيكية المكتوبة باللغة العربية بمثابة حقائق مطلقة. ويصل بعض الكتب التي توليها الأمة أهمية كبيرة -باعتبارها محقة- إلى مرتبة المقدس لدى بعض المقربين من هذه الشريحة، ومن ثم لا يجوز المساس بهذه الكتب ولا توجيه أدنى نقد لها؛ لأن مثل هذا التوجه من شأنه الإضرار بعقيدة أهل السنة، وإتاحة المجال للمزيد في المستقبل، ومن ثم التسبب بالهدم والتخريب. ولهذا ينبغي الابتعاد عن النظرة النقدية في جميع الأحوال. وهناك فئة عاجزة عن إدراك القيم التي بنت الأمة. فبسبب قلة ذخيرتهم العلمية يجعلون

(٢) لا يرجح أهل السنة القراءة الثانية لأنه ليس في أفعال النبي مسح للقدم العارية.

أنفسهم مرجعاً، ويعدّون التهجم على التراث والثقافة والمكتسبات، والبحث عن العيوب والنواقص براعة، فيستخفون بكل شيء. ويرى بعضٌ من هؤلاء أن الأحاديث هي السبب في الأزمات التي تعاني منها الأمة، فيتجهون نحو رفضها جملة وتفصيلاً. ويزعمون السعي لتوحيد الأمة عبر شعار الاكتفاء بالقرآن. ومن الواضح جداً أن هذه المساعي الصادقة وقفت عاجزة عن جمع الأمة على نقطة مشتركة. فكل واحدة من هذه الأفكار لها أنصار وجمهور غفير في كل بلد إسلامي، ولكن النتيجة ما نراه جلياً أمام الأنظار. فالأمة قد تمزقت وانقسمت إلى فرق ومعسكرات شتى.

إن هذا المشهد يرينا مدى أهمية الاعتدال. وأما السبيل إلى ذلك فهو بتقدير سيدنا محمد حق قدره، وجعله وسيطاً بيننا وبين القرآن، والاعتراف بحجيته ومرجعيته. وإلى جانب ذلك ينبغي تناول كل الروايات – دون تقديس أي كتاب باستثناء القرآن – لمختلف أشكال التمحيص والتحليل، وإخضاعها لاختبار الصحة. فإذا ما تم ذلك فلسوف نرى أن القسم الأكبر من الجدالات والخلافات القائمة في ميدان الحديث لم تكن في الروايات التي تشكل عالم العبادات اليومية للمسلمين. وإنما على العكس، إذ سيتبين أنها متعلقة بمسائل أخرى؛ مثل: عذاب القبر ونزول عيسى وبعض القصص الواردة حول الأنبياء، التي كانت بطبيعة الحال موضع جدل وخلاف منذ العهد الأول، ومن ثم فليست هناك مشكلة ضخمة بهذا القدر. فينبغي الاستمرار في مناقشة الروايات القائمة في ميدان النقاش والجدل، ولكن ينبغي أن نعلم أنه يمكن عن طريق الروايات الباقية أداء العبادات بالشكل الذي كان سائداً في زمن النبي ﷺ. لذا فإنه لمن التعسف والظلم تعميم جدل صغير قائم بشأن جزء بسيط من مدونات الحديث الضخمة على الأحاديث كافة.

المراجع:

- أحمد بن حنبل، مسند الإمام أحمد بن حنبل، تحقيق: شعيب الأرناؤوط وغيره، مؤسسة الرسالة، بيروت ١٩٩٧.
- البخاري، محمد بن إسماعيل، الجامع المسند الصحيح (صحيح البخاري، تحقيق: محمد زهير بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة، بيروت ٢٠٠١.